

Michael Kidron

Västkapitalismen efter kriget

Svensk utgåva 1970

Översättning: Hans Granqvist

Innehåll

Förord	1
Inledning: Helhetsbilden	2
Planering.....	3
Handel och teknik.....	16
En rustningsekonomi.....	18
Priser.....	28
Löner	37
Den politiska frågan	48
Arbetarna.....	59
Bibliografi	71

Förord

Nationalekonomin har högkonjunktur. Ett antal författare försöker ännu en gång finna ut hur kapitalismen som system fungerar. Detta intresse uppstod ganska nyligen och har ännu inte hunnit ge särskilt stort resultat. Det intar ännu inte den centrala plats i det ekonomiska tänkandet, som det hade för ungefär ett århundrade sedan. Men det är ändå en del av arbetet och en del som förmodligen kommer att växa i betydelse.

Denna bok liknar tidigare bidrag i att den inte har mycket till övers för nationell egoism och nationella särdrag, utom när de antyder en generell tendens. Kritikerna kan också invända att den, likt tidigare bidrag, brister i balans, inte innehåller tillräckligt många modifikationer och reservationer och skulle kunna vara försiktigare — men allt detta är oundvikligt när en författare inte kan hålla sig till den traditionella nationalekonomins klara linjer. Författaren har fått hjälp från många olika håll, och en del av dem är redovisade i texten eller i källförteckningen. Det är utgångspunkterna för denna bok som i någon mån kan skilja den från andra arbeten. Dessa utgångspunkter — som nästan alltid är underförstådda — är:

att kapitalismen täcker ett större område än vad vi vanligen kallar 'västerlandet' och omfattar såväl den byråkratiska statskapitalismen i 'öster' som de eftersläpande kapitalistiska systemen i 'söder';

att den västerländska kapitalismen, denna vidareutveckling av den ursprungliga 'Laissez faire'-modellen, inte kan studeras annat än i relation till världssystemet och framför allt i dess situation som konkurrent till statskapitalismen;

att slutligen — för att ta upp en metodfråga — Marx' försök att klarlägga systemets funktionssätt varken är löjligt eller heligt. Det är visserligen ytterst grovt och förenklat, men det är likväl praktiskt användbart.

Det är bara en av dessa utgångspunkter, den andra, som behöver förklaras ytterligare. I denna bok har inga försök gjorts att sätta in den västerländska kapitalismen i världssystemet i dess helhet (med undantag för Kapitel 3, där själva grunddragen uppskisseras). Särskilt kan anmärkas att ingenting sagts om västerlandets bidrag till understödandet av de konservativa, klassbundna statskapitalistiska systemen i 'öster' eller till förlängandet av den desperata situationen i den underutvecklade delen av världen. Att dessa frågor har utelämnats innebär inget ställningstagande till dem. Det är möjligt att visa att fientligheten som ledde till västerlandets intervention skapade en motsvarande fientlighet i Ryssland efter revolutionen och att följderna därav fortfarande kan spåras i det kalla kriget. Det är också möjligt att visa att de samhällen som stympades och splittrades av 1800-talets imperialistiska explosion ännu en gång håller på att stympas och splittras — nu dels av västerlandets växande ekonomiska isolationism (som skulle kunna kallas för en imperialistisk implosion), dels av vissa av det kalla krigets följdverkningar. Men dessa problem är så allvarliga att de bör behandlas separat, inte som sekundära frågor i denna lilla bok. Det viktigaste här är att visa att den västerländska kapitalismen trots de utomordentligt gynnsamma yttre förhållanden som rått efter andra världskriget är ytterst osäker och vacklande, vilket varje konfliktsystem nödvändigtvis måste bli.

Denna bok har vuxit fram ur små inledande ansatser, och många av dem har inte hunnit bli fullväxta. Med undantag för detaljändringar var manuskriptet färdigskrivet i mars 1967.

Inledning: Helhetsbilden

Med 'västerländsk kapitalism' menas i fortsättningen det system som råder i Belgien, Danmark, Frankrike, Förenta staterna, Italien, Kanada, Nederländerna, Norge, Schweiz, Storbritannien, Sverige och Västtyskland. Att dessa länder valts beror främst på tillgången till jämförbar statistik.

Hög sysselsättning, snabb ekonomisk tillväxt och stabilitet betraktas nu som normala företeelser inom den västerländska kapitalismens område. Halva den arbetande befolkningen har inte varit med om någonting annat.

Arbetslösheten har inte försvunnit. Om Storbritannien skulle beräkna sin arbetslöshet med samma metoder som Förenta staterna skulle den nuvarande siffran, cirka 2,5 procent, ligga en hel procent högre. Om Förenta staterna skulle använda de tyska metoderna skulle den amerikanska siffran ligga 0,7 procent högre. Arbetslösheten drabbar speciellt hårt vissa grupper av folket — de icke yrkesutbildade, de oskolade, de gamla — liksom varje lands speciella hackkycklingar: negrerna i Förenta staterna, de invandrade arbetarna i Europa. Men den utgör inte längre samma problem som den var före andra världskriget, när en arbetslöshet på tio procent ansågs låg och när 25 procent eller mer inte var okänt. På det hela taget har arbetslösheten utgjort ett mindre problem än bristen på arbetskraft, framför allt på yrkesutbildad arbetskraft.

Någonting liknande kan sägas om den ekonomiska tillväxten. Den har varierat starkt från fall till fall, och de flesta länderna har haft perioder av mycket snabb tillväxt som åtföljts av stagnationsperioder, men systemet i sin helhet har aldrig vuxit så snabbt under så lång tid som efter andra världskriget — dubbelt så snabbt mellan 1950 och 1964 som mellan 1913 och 1950, och nästan en halv gång till så snabbt som under den närmast föregående generationen.

Alla har inte haft glädje av detta. I Storbritannien lever fortfarande sju eller åtta miljoner människor under det officiella existensminimum. I Förenta staterna lever två femtedelar av alla familjer — en stor del av dem är negrer — på mindre än den 'blygsamma men tillräckliga' arbetarfamiljsbudget som utarbetats av Arbetsstatistiska byrån. Och även när dessa fattiga eller utfattiga människor drunknar i siffrorna för bredare folkgrupper är det fortfarande ett faktum att den höjda levnadsstandarden för alla inte har rubbat den traditionella sociala strukturen. I Storbritannien har reallönerna fördubblats sedan kriget men de fattigas del av nationalinkomsten — 42 procent — är fortfarande ungefär densamma som år 1870. Med några enstaka procents skillnad gäller detsamma också de andra länderna — trots att deras levnadsstandard stigit ännu snabbare, har den haft lika liten verkan på den sociala strukturen. Men efter alla dessa reservationer kvarstår faktum att den ekonomiska expansionen efter kriget varit utan motstycke och fört med sig en enastående höjning av levnadsstandarden.

Detsamma gäller stabiliteten. Det är bara vid ytterst få tillfällen efter kriget i något land som produktionen verkligen gått ner och aldrig med mer än två procent på ett år, medan produktionen var i sjunkande i de flesta länderna under en tredjedel av mellankrigstiden och kunde sjunka så kraftigt som med 20 procent av bruttonationalprodukten.

Hög sysselsättning, ekonomisk tillväxt och stabilitet hjälper i viss mån till att förklara varann. Utan den enorma ökningen i nyanställning av arbetskraft — den steg tre och en halv gång snabbare under 1950-talet än mellan 1913 och 1950 — och den åtföljande ökningen i fasta investeringar — upp två tredjedelar till 22 procent av hela produktionen — skulle den ekonomiska tillväxten inte ha kunnat gå tillnärmelsevis så fort. Men utan snabb ekonomisk tillväxt skulle ländernas näringsliv inte ha kunnat absorbera det nya tillskottet av arbetskraft och kapital. Om expansionen hade varit ryckig, skulle troligen inte en lika stor folkvandring av arbetare från jordbruket inom och utanför länderna ha ägt rum, och investeringarna skulle säkert

ha varit lägre. Men utan dessa faktorer skulle stabiliteten inte ha varit densamma. Varje faktor kan uppfattas som den omedelbara anledningen till de andra, och tillsammans bildar de en cirkelformad orsakskedja som kan fås att rotera åt alla håll från varje given punkt.

Själva orsakscirkeln behöver en förklaring. På 1930-talet bestod den av arbetslöshet—stagnation—labilitet, nu av hög sysselsättning—tillväxt—stabilitet. Sambandet mellan faktorerna och deras inbördes ordning är desamma. Men de ligger på olika plan.

Första delen av denna bok försöker förklara orsakerna till den nya situationen. Andra delen granskar några av resultaten.

FÖRKLARINGAR

Planering

Ideologi

Att statlig aktivitet anses vara nyckeln till efterkrigsperiodens stabilitet är lätt att förstå. Den offentliga sektorn är överallt enorm. Den står för något mellan 30 och 45 procent av bruttonationalprodukten; ungefär samma proportioner gäller i fråga om kapitalutgifterna och den sysselsätter upp till en fjärdedel av den totala arbetskraften. Den kan effektivt användas för att stötta regeringens ekonomiska politik. Ännu mer betydelsefullt är att regeringen genom sina ekonomiska åtgärder kan anpassa efterfrågan till den nivå som anses nödvändig för att upprätthålla full sysselsättning, och genom att direkt gripa in kan en regering också anpassa proportionerna mellan olika sektorer i ekonomin för att avlägsna existerande eller väntade flaskhalsar.

För att börja med det sistnämnda går det inte att förneka, att statens ingripande och understödjande åtgärder har betytt mycket för att förändra utseendet hos den västerländska kapitalismen efter andra världskriget. De har resulterat i stora moderniserade offentliga sektorer för energiförsörjning, transportväsende, kommunikationer och finanser, vilket bildar grunden för planeringen i de flesta länder. De har också påverkat den privata sektorns struktur. I Storbritannien skar regeringen på sex år ned bomullsindustrin till tre femtedelar av dess storlek 1959, flygindustrin halverades i slutet av femtiotalet, då två större grupper överlevde, och är på väg att halveras på nytt. Varvsindustrin väntar på att 70 miljoner pund (864,5 miljoner kronor) ska distribueras som rationaliseringshjälp. Varven, verkstadsindustrin, tillverkare av datamaskiner och andra försöker dra till sig uppmärksamhet från den nya statliga investeringsbanken, the Industrial Reorganization Corporation. Utanför Storbritannien är de italienska stål- och oljeindustrierna tydliga bevis för den succé som denna typ av statsingripanden har gjort, liksom den kemiska, den elektriska och nästan alla andra industrier och branscher som medverkade till 'det ekonomiska undret'. Generellt kan samma sak sägas om alla västerländska stater — genom både forcerade rationaliseringar och nationaliseringar har de gjort mycket för att modernisera sin ekonomiska struktur och de fortsätter att göra det.

Det är när man tänker på det andra, mindre specifika vapnet i statens ekonomiska arsenal, nämligen anpassningen av efterfrågan för att säkra den fulla sysselsättningen, som tvivel uppstår. Dow visar i *The Management of the British Economy 1947-1960*, en bok som snabbt blivit ett standardverk i Storbritannien, att full sysselsättning och stabilitet var långt ifrån de enda eller ens de huvudsakliga målen för den ekonomiska politiken; denna 'måste tvärtom ha haft en direkt destabiliserande effekt' vid varje kritiskt tillfälle mellan åren 1945 och 1960. För Europa som

helhet är det tydligt, att de två recessioner som inträffade under femtiotalet lika mycket orsakades som avhjälpes av statliga åtgärder. Under sextiotalet tog det den brittiska regeringen hela arton månader, innan man i juli 1966 tryckt ner ekonomin till den nedfrysta nivå som krävdes av internationella och politiska orsaker, medan det för de Gaulle tog lika lång tid att lösa det motsatta problemet och då inte alltför framgångsrikt. Slutligen finns det inte heller mycket som tyder på att den offentliga sektorn använts konsekvent och effektivt för att utjämna svängningarna i konjunkturen.

De konventionella nationalekonomerna tar inte alltför hårt på detta. De hävdar att i den moderna blandekonomin litar den privata sektorn på att staten ska korrigera varje spontan tendens till recession. Den privata företagsamheten är därför säker på att den oskadd ska klara den normala pay-offperioden på tre år eller däromkring och blir följaktligen villig att investera. Och genom att den gör det uppehålls produktionen, priserna och den fulla sysselsättningen. Efter att ha fått någon erfarenhet av den högkonjunktur som blir resultatet kommer näringslivet (enligt Maddison: *Economic Growth in the West*) 'i själva verket att skygga för riskerna av att inte investera, d v s bristande förmåga att möta en stigande efterfrågan med åtföljande förlust av marknadsandelen till konkurrenterna och stigande lönekostnader beroende på inadekvata investeringar för att höja produktiviteten och kompensera lönehöjningar'. Med andra ord, det faktum att näringslivet tror på statens förmåga att ingripa startar ett händelseförlopp, som mer eller mindre onödiggör behovet av sådana ingripanden. Och om åtgärderna misslyckas vid de tillfällen staten ingriper spelar detta knappast någon roll, eftersom de verktyg som används är för grova för de fina justeringar som behövs. Skulle emellertid systemet verkligen tendera att gå mot recession vore de korrigerande åtgärderna mera adekvata.

Detta argument är *teleologiskt*. Det vilar på den av den etablerade vänstern likaväl som av den etablerade högern delade åsikten att den ekonomiska utvecklingen bestäms av politiken, att denna politik ytterst härstammar från sociala och politiska påtryckningar som är tillräckligt kraftfulla och bestämda att modifiera systemet och att en välkommen (eller irriterande) disciplinerande åtgärd sålunda har vidtagits i den sociala välfärdens intresse (vänstern) eller för att främja doktrinen (högern). Detta argument ser inriktningen av den ekonomiska politiken som något väsentligen godtyckligt, staten som godtyckets instrument och 'demokratin' som makten att handha det.

I dess moderna betoning, och för att endast tala med den etablerade vänstern, innebär argumentet att 'statligt stöd åt motverkande krafter på senare tid har blivit regeringens kanske viktigaste inrikespolitiska åliggande' (Galbraith: *American Capitalism*) eller som det heter i Storbritannien: 'Omvandlingen av kapitalismen har gjort det nödvändigt att någon reglerar den' och 'denna reglerande faktor har varit folkets växande inflytande'. (John Strachey: *Contemporary Capitalism*).

Det låter bestickande och är viktigt, eftersom resonemanget utgör det politiska band som förenar arbetarpartierna och de konservativa partierna världen över. För båda sidorna definierar godtycket politikens område — om statlig reglering har blivit en så viktig del av det ekonomiska systemet, kan den komma att spela en än viktigare roll (vänstern) eller tvärtom (högern). Och vilket den gör beror bara på styrkeförhållandena inom den konventionella maktstrukturen.

Som följd av ett dylikt resonemang skulle staten bli mera socialistisk i länder där arbetarrörelsen är starkast, exempelvis i Storbritannien jämfört med övriga Västeuropa, liksom att de avgörande stegen mot ekonomisk planering skulle ha tagits, när labour haft makten, till exempel 1945-1950 eller just nu. Eller att den statliga planeringen skulle bidra till att vidga det demokratiska inflytandet.

Intet av detta är fallet.

De välfärdsekonomiska utgifterna i Storbritannien utgör en mindre del av bruttonationalprodukten än i de flesta andra europeiska länder — 6,4 procent (1960) jämfört med 10,4 procent för Västtyskland, 9,2 procent för Österrike, 9,1 för Sverige, 8,8 för Belgien, 8,3 för Frankrike, 7,9 för Italien, 6,8 för Danmark. De utgör en mindre del av genomsnittsarbetarens reallön — 3,5 procent (1955) jämfört med 25,5 procent i Italien, 20,5 procent i Frankrike eller 14,3 procent i Västtyskland och de ställer mindre anspråk på det privata kapitalet — i Storbritannien bidrar arbetsgivarna direkt med 21 procent av socialförsäkringsavgifterna jämfört med 72 procent i Italien, 69 procent i Frankrike och 41 procent i Västtyskland och deras indirekta bidrag genom den allmänna företagsbeskattningen är inte större än i exempelvis Västtyskland eller Österrike.

När det gäller mera speciella välfärdsåtgärder kan den engelske arbetaren fråga sig varför han, till skillnad mot arbetaren i Frankrike som har *laglig* rätt till tre veckors betald semester, får nöja sig med sina hävdvunna två veckor, varför den franske arbetaren haren månads uppsägningstid jämfört med hans egen fattiga vecka, varför många arbetare i de flesta länder i Europa har ett eller annat slags laglig rätt till sitt arbete eller varför den tyske arbetaren fått en inflationssäker ålderspension, som uppgår till tre fjärdedelar av den genomsnittliga lönen under hans sista tre yrkesverksamma år. Och han kan fundera över familjebidragen som är mellan två och sex gånger större i de övriga västeuropeiska länderna. Inte ens det upphaussade hälsovårdssystemet är vad det har varit och absolut inte vad det avsågs att bli. Utsatt för press från privata läkemedelsföretag och styvmoderligt behandlad av staten är varje gren av hälsovårdssystemet uppenbarligen otillräcklig.

Delvis är det nära att bryta samman, vilket framgår av den expansion privata försäkringsbolag har genomgått. De tre största bolagen tredubblade sitt medlemstal under åren 1948-1965.

När det gäller det förmodade sambandet mellan labour och planering kan inget vara mera vilseledande. Första gången Storbritanniens ekonomi började kärva efter kriget gjordes inga ansträngningar att långsiktplanera. Inte heller fanns där, som en amerikansk observatör rapporterade (Robert A. Brady i *Crisis in Britain*), några 'tecken till nationell planering ens för de sektorer vilka mer eller mindre står under statlig kontroll'. Andra gången, för närvarande, kom försöket till ett systematiskt statsingripande, bildandet av ekonomiministeriet (1964) och publicerandet av den ekonomiska planen (1965) först efter det att de konservativa fått kontrollen över det administrativa maskineriet i finansministeriet (1961 och 1962) och i National Economic Development Council (1962) samt utgivit den första officiella publikationen i frågan, vitboken *Public Expenditure in 1963-64 and 1967-68*. Det blev dessutom ett försök som misslyckades vid första tecken på ekonomiska svårigheter. Statlig planering behöver inte vara en produkt av socialdemokratins vilja att omvandla samhället och ekonomin, vilket framgår av att den franska regeringens försök är det mest framgångsrika och långlivade (sedan 1946), vilka fläckar som än svärtat dess politiska fana.

Inte heller har den engelska planeringen resulterat i ett vidgat folkligt inflytande över ekonomin. Historikern Shonfield säger om de senaste brittiska ansträngningarna :

'Det är ... oroväckande, när de nya korporativa organisationerna går vid sidan av de vanliga demokratiska metoderna och varken offentliggör egna överläggningar eller tillåter regelbunden parlamentarisk insyn i avtalen mellan de stora ekonomiska maktcentra.' (*Modern Capitalism*, sid. 161.)

Men om inte 'demokratin' eller folkets krav förklarar storleken och mångfalden av statliga ingripanden (hur de än må ha påverkat den ena eller den andra detaljen) gör inte heller

påtryckningar från den privata sektorn det.

Detta kan synas överraskande med tanke på det släktskap som råder mellan stat och näringsliv när det gäller personer och intressen. I Storbritannien är situationen uppenbar, sammanblandningen mellan utomstående och ämbetsmän har nu nått en punkt, där det blir svårare och meningslösare att skilja mellan "administrativa beslut" och "beslut av enskilda". (Blondel: *Voters, Parties and Leaders.*)

I Förenta staterna 'skiljer ingen skarp linje regeringen från det privata företaget ... Varje organisation har betydelse för de övriga, medlemmar samarbetar dagligen. Varje organisation har accepterat de andras mål och anpassar dem till sitt eget. Följaktligen blir varje organisation en tillbyggnad till de övriga.' (Galbraith: *The New Industrial State.*)

I Frankrike 'kan utvecklingen av samhällsplaneringen på 1950-talet ses som en följd av frivilligt samarbete mellan högre ämbetsmän och storfinansens ledare' och pantouflage — utväxling av ämbetsmän och företagare för kortare perioder — är ett vedertaget begrepp. I Västtyskland har samarbetet varit ännu intimare. Där sköttes till helt nyligen ett slags ekonomisk planering av de tre största bankerna. Detta är något genomgående för varje land — den offentliga sektorn påverkas av privata intressen.

Men ändå är allt inte vad det synes vara. Frånsett det självklara intresse som näringslivet har av staten som planerare och bidragsgivare, ett incitament att närma sig staten så mycket som möjligt, finns en djup fruktan för statens allmänna makt — staten har så mycket större resurser än de största privatföretagen. I praktiken kommer det privata kapitalet att motsätta sig varje utökning av statens makt om detta inte sammanfaller med dess egna intressen. Det har nyligen omvittnats av sir Paul Chambers, som då var styrelseordförande i ICI, en inte obetydlig understödstagare när det gäller statliga medel. Efter att ha informerat delägarna om i vilken utsträckning hans företag samarbetar med engelska regeringen och hur villigt det var att ha trettio eller fyrtio av sina högre tjänstemän i statliga kommittéer, fortsatte han :

— Å andra sidan skulle företagsledningen anse det oförenligt med sina förpliktelser mot aktieägarna att bistå staten ifall denna skulle planera nationaliseringar eller andra sätt att ytterligare vidga sin kontroll över sektorn av det engelska näringslivet.

Det är detta misstroende som har förhindrat den ansenliga planering inom näringslivet självt som förekommer i Förenta staterna att utvecklas till en statlig planering. Det är detta misstroende som i Storbritannien lett till att de konservativas försök till planering inte burit frukt och som fick den västtyska regeringen att fram till början av 1967 dels dölja sin fasta ekonomiska kontroll bakom fraser av antikverad *laissez-faire*-ideologi, dels överlåta mycket av den dagliga planeringen på de tre storbankerna. Och för att uttrycka det negativt — den enda orsaken till att planeringen i Frankrike gick så lätt att genomföra och blivit så långlivad var det faktum att antalet storföretag var så relativt litet att deras speciella intressen sammanföll med det franska storkapitalets allmänna intressen. Eller som Shonfield skriver om Comissariat du Plan: 'Dessa män talar på ett slags stenografiskt språk om "relationen 80 till 20". Detta är ett uttryck för deras åsikt att omkring 80 procent av produktionen bör komma från omkring 20 procent av företagen, för att en effektiv planering ska vara möjlig.'

Trots att det är riktigt som Galbraith säger att 'det stora företags ofullkomlighet som planeringsinstrument definierar den moderna statens roll i den ekonomiska politiken', antar staten normalt denna roll i motsättning till näringslivet och till ackompanjemang av mycket opposition från privatföretagen.

Det är svårt att undvika slutsatsen att den offentliga sektorns tillväxt i storlek och ekonomisk

styrka inte *direkt* är resultatet av inflytande från vare sig näringsliv eller arbetarrörelse. Trots att den organiserade arbetarrörelsen har ställt sig positiv till ett ökat statligt inflytande och kapitalet har satt sig emot det, tyder ingenting på att någonda attityden haft stor effekt på den reella utvecklingen sedan kriget.

Tvärtom har staten utvecklats genom en osammanhängande serie av åtgärder, som inte bär några tecken till att representera en institutionell process utan snarare är en rad spontana lösningar av kortsiktiga problem som inte har kunnat klaras på annat sätt. Eftersom dessa problem delats av snart sagt alla västerländska kapitalistländer och deras konstitutionella struktur från början varit ensartade, är det inte förvånande att de närmat sig problemen på samma sätt och slagit in på en likartad kurs.

Återblick

Det första problemet man hade att lösa i Västeuropa efter kriget var återuppbyggnaden efter förödelsen. Kontinenten hade blivit svårt härjad och i Storbritannien hade nettoinvesteringarna varit ringa. Samtidigt hade den industriella produktionen och tekniken gjort sådana framsteg, speciellt i Nordamerika, att enbart ett försök att uppnå förkrigsnivån skulle ha gjort Europa beroende av Förenta staterna på det ekonomiska planet och av den nya ryska jätten på det militära. Det var speciellt viktigt (och kostsamt) att modernisera transporterna och energiförsörjningen och att koordinera dem mellan olika länder. På dem berodde i hög grad återhämtningen (och de hade intagit en framträdande plats i debatter om statligt ägande redan före kriget).

Till dessa sektorer koncentrerades den första vågen av nationaliseringar efter kriget: I Storbritannien förstatligades kol-, gas- och elkraftindustrierna, järnvägarna, flyglinjerna och Bank of England under åren fram till 1948. I Frankrike, där listan kan kompletteras med försäkringsbranschen och en stor del av bankerna, avslutades processen två år tidigare. I Österrike nationaliserades kol- och stålindustrin, bankerna och en rad andra branscher under åren fram till 1947. I Italien gav behovet att hinna ifatt utvecklingen en något senkommen impuls till det statsägda ENI (Ente Nazionale Idrocarburi, bildat 1953), utan vars billiga bränsle den privata industrins enastående tillväxt näppeligen kunnat äga rum.

Något som starkt bidrog till återuppbyggnaden var nationaliseringarna av egendom tillhörig krigsförbrytare och kollaboratörer. Detta förde Renault, den största bilfabrikanten, och Gnome-Rhone, den största tillverkaren av flygmotorer, i den franska regeringens händer, Volkswagen i den västtyska och de större kemiska, fordons- och verkstadsindustrierna i den österrikiska regeringens ägo. I Italien betydde det att det ofantliga IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale) övertogs intakt från den fascistiska regimen och utvecklades därefter till att nu svara för något mellan tio och femton procent av den totala industriproduktionen. Parallellt med nationaliseringarna stiftades en rad lagar av välfärdskaraktär, vilkas syfte var att hindra vänstern från att gå framåt alltför kraftigt omedelbart efter kriget. Det är viktigt att lägga märke till att det mesta av detta hade förespeglats redan under kriget för att få massornas stöd. Eller som Quintin Hogg sade i underhuset 1943

'Om ni inte ger folket reformer kommer de att ge er revolution. Låt oss betänka möjligheten av en serie svåra strejker och den effekt dessa under nuvarande omständigheter skulle få på vår industriella återuppbyggnad.'

På femtiotalet ebbade nationaliseringsvågen ut. Enorma investeringar, som privatkapitalismen var oförmögen eller ovillig att genomföra, hade gjorts av regeringarna. De var i första hand av infrastrukturell natur, men även investeringar i industrin förekom. Under tiden hade ekonomin

tillfrisknat och nya problem uppstod. Storleken av de statliga insatserna krävde ett sammanhang i den statliga inställningen till den ekonomiska utvecklingen : satsningen av hundratals miljoner pund på att rationalisera den engelska kolgruveindustrin eller järnvägarna kunde endast rättfärdigas genom efterfrågan på bränsle eller transporter. Reformerna genomfördes dock så halvhjärtat att de var dömda att misslyckas och programmet måste till stora delar omarbetas. Enbart under de senaste åren har den engelska kolindustrin nedskrivits med 400 miljoner pund (1965), hälften av järnvägarna (i mil räknat) har utdömts (1963) och de nationaliserade flygbolagen har nedskrivits med 110 miljoner pund. Inte heller fanns det någon möjlighet att undvika upprepade misstag utan en mera omfattande planering. Detta insågs allt mer allmänt under femtiotalet.

Det var inte bara inom den statliga sektorn som storleken gjorde planering nödvändig. Den snabba tillväxten av enorma privata koncerner fick paradoxalt nog samma effekt. Endast de största företagen har råd med den moderna produktionens teknik och forskning eller kan avsätta resurser årtal framåt och ändå vara kapabla att reagera snabbt på ändrade förhållanden, och bara de kan inrikta sig på en lång rad verksamhetsområden och länder, varigenom de försäkras mot ett misslyckande på något enskilt område och samtidigt uppnår organisatoriska och tekniska fördelar.

Endast de allra största kan anpassa utvecklingen till att gynna dem själva och de har råd att förlora kapital och förmågor när de misslyckas. Och endast de största kan konkurrera på en allt öppnare och mer integrerad internationell marknad. Givetvis är det dessa företag som växer fortast och som överallt kan inta en allt viktigare roll i sitt lands näringsliv.

I Förenta staterna innehade de fem största företagen 1962 en åttondel av alla anläggningar, de femtio största över en tredjedel, de femhundra största gott och väl över två tredjedelar. Fyra företag stod 1960 för mer än en femtedel av all forskning, fyrahundra för nittio procent. Fyrtiofem företag svarade för tre femtedelar av de direkta utlandsinvesteringarna 1957, trehundra för nio tiondelar. Medan de hundra största företagen innehade fyrtiofyra procent av de fasta anläggningarna 1927, hade andelen stigit till 58 procent 1962. I Storbritannien sysselsatte 1963 180 företag en tredjedel av fabriksarbetarna och stod för hälften av nettokapitalutgifterna. Sjuttiofyra av dessa företag, med tiotusen eller flera anställda, svarade för två femtedelar. Tvåhundra företag producerar hälften av industrins export; ett dussin så mycket som en femtedel. Detsamma gäller i Västtyskland, där de hundra största företagen svarade för närmare två femtedelar av omsättningen inom industrin, sysselsatte en tredjedel av arbetskraften och stod för hälften av exporten av industrivaror år 1960. De femtio största hade ökat sin marknadsandel till 29 procent från knappa 18 procent år 1954. Så är det överallt. Det enda större undantaget är Frankrike — de små enheternas land — men även där sker stora strukturförändringar till följd av sammanslagningar av företag.

Dessa jättar är oberoende och därigenom ännu mäktigare. I de flesta länderna är självfinansieringsgraden mellan sjuttio och åttio procent; inom vissa industrier, exempelvis oljeindustrin, mellan nittiofem och hundra procent. Ibland, speciellt i Storbritannien och Förenta staterna, är de långivare till andra delar av näringslivet. De svarar själva för forskning och utveckling av nya produkter, som var och en har en någorlunda avgränsad marknad, och de är i högsta grad internationellt rörliga. I viss mån är det ett nytt drag hos kapitalismen att dessa företag inte kan påverkas utifrån varken av banker eller regeringar. Och det vet de om. 'Det vore fel att säga att statsbudgeten saknar intresse', sade ICI:s lord Fleck, 'men jag kan inte påminna mig att den haft något större inflytande på vårt handlande.' Shells och Unilevers verkställande direktörer har gjort liknande uttalanden. I Förenta staterna uppmanades år 1964 vissa firmor att knappa in på sin

kapitalförbrukning utomlands, men endast en åttondel efterkom önskemålen — och då bara i liten utsträckning.

Relativt fria från externa band kan de stora koncernerna målmedvetet fortsätta sin tillväxt. De gör detta som en naturlig följd av sina kontinuerliga, stora återinvesteringar. De gör det också genom sammanslagningar och uppköp av andra företag. Detta har varit en mycket påtaglig tendens sedan kriget. Det årliga värdet av dessa sammanslagningar och uppköp fördubblades i Storbritannien under femtiotalet och fyrdubblades på nytt under första hälften av sextiotalet. Under samma tid fördubblades antalet i Sverige och i Frankrike nåddes 1967 en topp (två år innan EEC:s interna tullar slutgiltigt avskaffats), när 1 600 sammanslagningar, däribland verkliga jättar inom stål-, aluminium- och transportindustrin, ägde rum under de första åtta månaderna jämfört med 450 under hela 1957. I Italien bildades bland annat det jättelika företaget Montedison.

Koncernerna fullföljer också denna utveckling genom att ta upp produktion av andra varor (diversifiering) eller i andra länder (de blir 'multinationella'). De satsar mer och mer på reklam. Storkoncernerna svarade sålunda för större delen av de totala reklamkostnaderna på 600 miljoner pund (7 410 miljoner kronor) i Storbritannien år 1965 och 20 miljarder dollars i Förenta staterna (103 miljarder kronor). Reklamkostnaderna växer dubbelt så snabbt som nationalinkomsten. Och man satsar de enorma summor man förbrukar under rubriken forskning och utveckling på produktdifferentiering hellre än på produktdesign.

Storleken, mångfalden av produkter, långa produktionsserier och internationell utbredning skapar behov av välskött samordning och av planering. Det fåtal forskare som sökt skapa en helhetssyn på kapitalismen — Galbraith i sin *New Industrial State* eller Shonfield i *Modern Capitalism* till exempel — har gått så långt att de velat se planeringen som systemets 'mest karakteristiska särdrag' och det stora företaget som dess viktigaste exponent. Så långt behöver man inte gå, men man kan likväl inte förneka att en systematisk planering både är viktig och att den uppkommit helt nyligen. I början av sextiotalet gjorde nio tiondelar av de företag som svarade för hälften av de industriella investeringarna i Förenta staterna upp fyraårsplaner. Detta var de stora företagen. Men en majoritet av dem, tre femtedelar, gjorde ingenting som liknade långsiktplanering så sent som på fyrtiotalet. I allt högre grad övergår man 'från en konventionell analys av företagets politik och beteende till en analys av det fysiska resursfältet, såsom råmaterial, utrustning, byggnader och arbetskraft'. (Shonfield.) I Europa har denna trend blivit märkbar ännu senare, men dels genom amerikanska exempel, dels genom konkurrensen företagen emellan, börjar man hinna ifatt utvecklingen i Förenta staterna.

Planering är inte lätt att genomföra, inte ens för de största. En faktor är speciellt svår att göra något åt — arbetskraften. Den har sin egen vilja och mer eller mindre oberoende organisationer. Den kan dra fördel av sin egen knapphet och gör det också. Arbetskraftens beteende och följaktligen också dess kostnader är till sin natur oförutsebara. Trots detta har storföretagen inte givit upp kampen. Som framgår av det sista kapitlet har de övergått till långfristiga avtal med regelbundna löneökningar och de har sökt lägga en del av lönekostnaderna på olika former av sociala förmåner i stället för på de konfliktladdade procentuella tilläggen. Vidare söker man förlägga nya fabriker till platser, där fackföreningarna är svaga. Dessa åtgärder har inte försvagat arbetarnas oberoende. En del av dem har skapat nya hot mot en fast lönekostnad, som man inte har kunnat bemöta. Enbart av denna anledning skulle storkapitalet behöva förlita sig på staten och samhällsplaneringen. Detsamma gäller i större eller mindre grad relationerna mellan de stora företagen. Deras relativa storlek och oberoende betyder att vad ett företag gör är av vitalt intresse för de övriga. En enda lokal kompromiss i en löneförhandling kan snabbt sprida sig, en finansieringsfråga kan få överdrivna konsekvenser som då ICI emitterade ett lån i London 1967,

vilket medförde att Libanons största bank gick i konkurs. Enskilda investeringsbeslut har förändrat hela branscher till oigenkännlighet (den kemiska till exempel) och påskyndat internationella betalningskriser (här har oljebolagen spelat en framträdande roll). De stora företagen måste ta dessa faktorer med i beräkningen när de planerar, de måste veta mer om varandras intentioner än vad det mest ambitiösa industrispionage kan ge besked om. I allt större utsträckning måste de inordna sina egna planer under en gemensam, allmän ram.

Med de långa produktionscykler som gäller inom vissa nyckelindustrier — det tar minst ett decennium att sätta upp en atomkraftstation, upp till fyra år för en så rutinmässig och vanlig produkt som en 'ny' bil och, om man får tro de amerikanska bilfabrikanterna, hela arton månader att effektuera vissa av de säkerhetsdetaljer som man nyligen lagstiftat om — betyder detta att ramen måste vara solid. Den måste, för att tala med sir Paul Chambers, vara 'en sund, långsiktig och omfattande ekonomisk politik som hela industrin, arbetare lika väl som företagsledare, kan vara förvissad om att regeringen eller en följd av regeringar håller fast vid'.

Denna ram måste anpassas till tillväxtens explosiva natur, den måste förutse riskerna för massiva sammandrabbningar på hemmamarknaden och ge plats för en anpassning till företagets relativa storlek. Detta tycks också ha skett efter kriget med allt vanligare regeringsinspirerade sammanslagningar och en allt mer skärpt monopollagstiftning. Nya lagar har sedan 1951 antagits i Österrike, Belgien, Storbritannien, Danmark, Frankrike, Västtyskland, Norge, Sverige och Schweiz liksom inom EEC och kol- och stålunionen.

Storleken inom både den privata och den offentliga sektorn har gett upphov till planering även på ett annat sätt. Köparna är ibland så stora och de produkter de efterfrågar så komplexa och kostsamma, att de upphört att vara varor i vanlig mening och blivit nyttigheter. Eller för att låna Marx' terminologi, där distinktionen är klarare då den är avgörande för hans analys: 'Från att ha haft bytesvärde har de nu bruksvärde.'

Detta är tydligt fallet med de flesta krigsförnödenheter. I egenskap av köpare har staten initiativet, staten beställer varan och efter dess önskemål utformas den. I realiteten är vapenindustrin i sin helhet lättare att studera som ett exempel på ekonomisk planering än som ett objekt för marknadskrafternas spel. Typiskt är att den planering som förekommer i Förenta staterna inleddes i början av sputnik-eran och dess mest betydande utövare är försvarsministeriet, vars metod är att erbjuda stora kontrakt i utbyte mot en noggrann kontroll av kvalitet och kvantitet. Detta gäller i mindre grad den kommersiella sektorn. Men det finns företag som anser sig vara 'mera en marknadsförande än en producerande organisation' och uttalanden som 'marknadsföringen måste nå bakåt och diktera användningen av produktionsmedlen' tyder på produktion för en förutbestämd användning — dvs planering.

Allt detta, den statliga sektorns storlek och effektivitet, relationerna mellan storföretagen, kravet på höga produktionsresultat och behovet av kontroll över arbetskraften, skulle spela mindre roll om det inte hade en så avgörande betydelse för den ekonomiska tillväxten och om inte själva tillväxten ansågs så viktig. Men det är den. Den har blivit den moderna makroekonomins huvudsakliga objekt, nyckeln till nationell stolthet som möts i internationella ligatabeller. Den är regeringarnas vedertagna mål och den får rättfärdiga officiella otillbörligheter. Om pensionärerna ignoreras i Storbritanniens National Plan beror det på att 'en inkomstgaranti inte skulle gynna en snabbare ekonomisk tillväxt'. Om napalm välsignas — bokstavligen talat — beror det innerst inne på att den medräknas när Förenta staternas bruttonationalprodukt stiger. Begreppet tillväxt har t o m lyckats mildra vänsterns katastrofteorier. Före kriget var en socialists bibliotek ofullständigt utan böcker som *The problem of the Distressed Areas*, *Ten Lean Years*, *The Town that was murdered* eller *The Means to Full Employment*, några av de mest kända verken på socialisternas

boklista. I dag finns där ofelbart *Överflödets samhälle* av Galbraith. Särskilt studerar man kapitlet 'Produktionens centrala betydelse', där Galbraith klandrar den konventionella synen på produktionen som nyttig för att 'stödja sig på en högst tvivelaktig men i vida kretsar accepterad tolkning av nationens intressen och på mäktiga privatintressen'.

Speciellt storföretagen har anledning att uppmuntra sina regeringar att gynna tillväxten. I allt högre grad blir deras operationer internationella och deras inträde på utländska marknader blir avhängigt av att deras regering för en liberal politik. Detta skulle ställa sig svårt i avsaknad av en stigande inhemsk efterfrågan. I allt högre grad blir deras förmåga att bevara konkurrenskraften beroende av friheten att föra sina resurser över gränserna, vilket kräver en någorlunda sund betalningsbalans i hemlandet. Det kräver också i sin tur att ekonomin i sin helhet håller en god tillväxttakt. Vidare beror deras konkurrenskraft i allt högre grad på en massiv och öppen satsning på forskning och utveckling och detta i en grad som överstiger vad det största enskilda företag förmår, samt på ett utbildningsväsende som inget företag skulle drömma om att bygga upp. Och eftersom tekniska nyheter är lättare att föra fram när produktionen expanderar och arbetarklassen har förtroende för systemet och eftersom storfinanserna i allt större utsträckning satsar på dessa tekniska nyheter med allt vad det innebär av omorganisering och osäkerhet, har storföretagen goda skäl att stödja sig på en allmän tillväxt i en skala som endast staten kan åstadkomma.

Storföretagens behov av en kontinuerlig tillväxt skulle vara mindre, om det inte vore för det växande ömsesidiga beroendet mellan de utvecklade länderna och detta beroendes obestämda natur. Det kan ta formen av en experimentell integrering, som i delar av Västeuropa, eller i 'ömsesidig vaksamhet och behov av säkerhet', som mellan öst och väst. Och det kan vara vad som helst mellan dessa poler. I vilket fall som helst ligger den slutliga bestämmanderätten i händerna på ett stort antal oberoende regeringar, var och en betydelsefull nog för att dess beslut ska få viktiga konsekvenser för de övriga. Var och en fattar sina beslut oberoende och enskilt med inneboende oförutsebara resultat för de övriga. Detta faktum gör var och en högst sårbar och leder till försök att snabbt motverka resultaten av internationella ekonomiska tilldragelser, vilket innebär planering och nationell centralisering av den ekonomiska kontrollen.

Det är lätt att upptäcka att planeringen i Storbritannien till stor del orsakats av den externa utvecklingen. Även om finansministeriet och vissa affärskretsar känt sympati för tanken i över ett decennium, under vilket fruktlösa försök att förbättra betalningsbalansen med hjälp av regleringar har gjorts, var det förhandlingarna om inträde i EEC som slutligen fick Tories att ta vissa steg i den riktningen. Labours egen National Plan avslöjade obarmhärtigt knipen: 'Det allvarligaste ekonomiska problem vi har att lösa är betalningsbalansen', heter det i förordet. Och National Plan börjar: 'Denna plan avser att lägga grunden för en större ekonomisk tillväxt. En väsentlig del av planen ägnas lösandet av Storbritanniens betalningsbalansproblem.' I andra länder har faran av en öppen ekonomi krävt mindre uppmärksamhet, men ingenstans har man kunnat nonchalera problemet. Shonfield skriver:

'Planering ansågs vara lösningen på vissa specifika problem — att förbättra vissa eftersatta industriers situation, att hinna ifatt andra länder eller att utjämna fluktuationer i affärlivet eller i sysselsättningen. Först i efterhand upptäckte man den betydelse denna form av planering hade för hela den ekonomiska politiken. Några av de ursprungliga motiven är fortfarande mycket relevanta. Trots den känsla av ekonomisk säkerhet som nu är förhärskande, finns det nya krafter som kan rubba efterkrigsekonominns stabilitet. Det gäller då framför allt ... den allt snabbare tekniska utvecklingen och borttagandet av hinder för den internationella handeln. Båda företeelserna kan ge upphov till tvära kast. Men planeringen anses som ett medel att göra kasten mindre tvära.'

Eller i mera restriktiva ordalag, som det anstår en internationell ämbetsman som Pierre-Paul Schweitzer: 'Utformningen av en ekonomisk politik har, speciellt i de större industriländerna, på senare tid i grunden påverkats av den allt mer omfattande internationella integrationen.'

Det kanske mest övertygande har varit att denna oförbehållsamma anslutning till planering koordinerats i tiden. Nästan överallt sammanföll den med att västmakterna vidtog åtgärder för att göra sina valutor konvertibla, vilket inleddes i slutet av femtioalet och pågick cirka fem år. I Storbritannien togs som sagt steg i riktning mot en planering 1961-1965, i Sverige bildades ekonomiska planeringsrådet 1962, i Nederländerna presenterades centrala planeringsbyråns första femårsplan 1963. I Italien publicerades en plan först år 1967, men förberedelserna till den daterar sig från bildandet av en planeringskommission år 1962.

I Västtyskland utgavs trots planeringsmotståndarnas kamouflerande propaganda i början av 1963 en publikation med namnet *Rapport om ekonomiska trender år 1962 och utsikter för 1963* och sedan dess har mycket skett under koalitionen nya 'den samlade kontrollens ekonomiska politik'.

I Förenta staterna, där planeringen dock inte institutionaliserats, visade James Tobins råd till president Kennedy sommaren 1962 om en 'flexibel planering' vart vinden blåste. Också i Frankrike ställer den nuvarande Femte planen (1966-1970) upp 'strukturella mål' i stället för produktionsmål för vissa industrigrenar.

Planering föder planering. Som en produkt av internationell integrering och konkurrens bryter den ned den internationella anpassningens automatik. Världsmarknaden blir allt instabilare och kräver allt snabbare nationell anpassning och allt mer artikulerade mål, d v s mer planering. Skillnaden blir skarpare och skarpare mellan den nationella ekonomin inom vilken konkurrensen är heteronom, en metod att uppnå mål satta av internationell konkurrens, och den internationella ekonomin, där ursprunglig konkurrens fortfarande råder.

Givetvis görs försök att skapa ordning på det internationella fältet. Det egensinniga eller oskickliga användandet av den politiska handlingsfrihet som varje regering nu besitter kan medföra så stora risker för de övriga att intensiva politiska påtryckningar, förstärkta av hot om finansiella eller politiska sanktioner, tillgrips för att få andra länder att acceptera en viss exakt definierad politik. I Storbritanniens fall, det hittills tydligaste och viktigaste, räddades regeringen ur betalningskrisen i slutet av 1964 på villkor att lönerna skulle hållas nere med hjälp av en 'inkomstpolitik'. I september följande år ställdes ökade krediter till förfogande, när regeringen förberedde en pris- och inkomstlag. Följande sommar fick regeringen ytterligare lån, men nu tvingades man göra en deflationistisk nedfrysning i full skala av lönerna i en redan haltande ekonomi. Och i november 1967 gjordes internationell finansiell hjälp beroende av devalvering av pundet och ännu längre gående deflationistiska åtgärder.

Men om Storbritannien varit det viktigaste exemplet, har det inte varit det enda. Nästan varje västerländsk ekonomi har tvingats vidta speciella mått och steg för att anpassa sig till de övriga. Inom OECD finns en speciell sektor som just sysslar med 'multilateral kontroll'. Inte desto mindre är frivilligt internationellt samarbete, vilket snart skall bevisas, lika fjärran som någonsin tidigare.

Situationen är inte olik oligopol-fallet som det beskrivs i ekonomiska läroböcker. Också här är varje enhets (eller näringslivs) beteende direkt bestämt lika mycket av dess konkurrenters som av dess kunders. Också här finns det brist på information därför att delar av den 'endast kan erhållas genom att observera beteendet hos personer i en omgivning där deras beteende beror på andras förmodade beteende och där de andras faktiska beteende beror på den första gruppens förmodade beteende'. Också här 'resulterar ett misslyckande i att utveckla etablerade beteendemönster i att

skilda företag (läs regeringar) försöker tvinga varann att acceptera vissa handlingsmönster, ... konkurrens skapar stor instabilitet och tenderar inte att leda till en socialt önskvärd fördelning av resurserna'.

Sådana misslyckanden är 'en konsekvens av det faktum att olika möjliga överenskommelser eller kvasiöverenskommelser delar upp den samlade vinsten i olika proportioner'. Det är inte överraskande att W. Fellner strax efter andra världskriget bröt med en strikt ekonomisk analys. Han fortsatte : 'Faran för fortsatta felbedömningar och för stockningar är större i starkt dynamiska samhällen med växlande normer, likaså är faran större för att dispyter uppstår i "världssamhället" än i den egna nationen, därför att världssamhällets normer är ännu vagare och ännu instabilare.'

Analogin kan föras ännu längre (som man gjort i spelteorin med avseende på militär strategi) :

Varje företag vet att de andra har olika kalkyler och att de är ömsesidigt ovetande om exakt vilka kalkyler rivalen har. Följaktligen kan inget företag veta säkert om en rival tar steg i riktning mot en tyst överenskommelse om ömsesidig vinstmaximering eller mot aggressiv konkurrens, och inget företag kan veta säkert hur dess eget handlande tolkas ... Även om något företag intar en ledarställning kan dess handlande tolkas som om det sökte stärka sin marknadsposition snarare än syftade till en kartelluppörelse. (Fellner: *Competition Among the Few.*)

Slutligen kan den svårighet konkurrerande oligopol har att nå en överenskommelse 'tolkas som en konsekvens av det faktum att medan man vet att den relativa styrkan förändras, är förändringarna omöjliga att förutsäga. De kan inte beräknas i förväg. Det är inte tillrådligt att avrusta i förhållande till sina konkurrenter. Potentiellt är striden alltid förhanden.'

Begränsningar

Oligopolistisk konkurrens mellan hela ekonomier är ett alarmerande perspektiv, särskilt när ett växande antal av dem är utrustade med kärnvapen. Analogin är inte långsökt. Generellt håller den när det gäller de båda blocken i det kalla kriget, speciellt för 'ledarstaterna' Sovjetunionen och Förenta staterna med deras 'heta linje', deras bluffar och kontrabluffar, deras spionorganisationer, deras tävlan på alla områden. Det behöver knappast sägas att ryssarnas femårsplaner uppstod ur ett behov att överleva i en sådan omgivning mer än ur kommunistisk ideologi — man utträttade inte mycket på detta område under de tolv första åren efter revolutionen. Och som vi har sett är amerikanernas begynnande planering rotad i samma jord, även om den är av yngre datum.

Analogin håller också för varje block taget för sig. Detta är inte platsen att beskriva det bestående kaos som råder i Östeuropas ekonomiska förhållanden, det ihärdiga strävandet mot nationell autonomi under femtiotalet och därefter de plågsamt långsamma framstegen mot en mycket blygsam samordning genom Comecon. Den internationella planeringens resultat är små och verkar så förbli. När det gäller de länder denna bok handlar om saknas inte material för att belysa tesen.

NATO är ett typiskt fall. Ännu innan de Gaulle avbröt samarbetet 1966 hade det gemensamma intresset, som föreföll så starkt, inte resulterat i mer än att fem procent av vapnen producerades gemensamt. Det existerade knappast en enda överenskommelse om grundkravet, det gemensamma behovet av ett speciellt vapensystem, och ingen om gemensamma specifikationer när det gällde vapen som man redan samtyckt om. I vissa fall har Storbritannien inte fått tillgodogöra sig amerikansk rymdteknologi av strategiska skäl, Frankrike har, tills landet började bygga dem själv, vägrats amerikanska datamaskiner på samma grunder, och Västtyskland har ställts utanför när det gäller kärnvapentechnologin.

Frågan om en internationell monetär reform — som skulle gå ut på att betalningsvillkoren i den

(västliga) internationella handeln anpassas till gällande ekonomiska realiteter — är ett mera komplicerat fall men till väsentliga delar likartat. Sedan 1957, när en brist uppstod i Förenta staternas betalningsbalans, har de större västländerna varit oeniga i frågan. Förenta staterna har med Storbritannien i släptåg på det hela taget försökt upprätthålla det rådande systemet, där dollar och pund är grundvalutor, vilket följaktligen medför att de övriga länderna tvingas hålla dessa valutor i reserv.

Arrangemanget passar anglosaxarna utmärkt : varje pund och varje dollar som lagras utomlands på detta sätt gör, även om de återutlånas på penningmarknaderna i New York eller London, att en motsvarande import inte behöver mötas av export. Den övriga världen finansierar helt enkelt deras underskott i betalningsbalansen. Framför allt betyder det att de övriga finansierar den invasion av hemmamarknaden som företas av det teknologiskt mer avancerade anglosaxiska, till största delen amerikanska, kapitalet. Detta arrangemang passar dessa övriga mycket sämre. Med Frankrike i spetsen har de försökt ersätta 'reservvalutorna' med guld eller, när detta misslyckats, med en sammansatt reservenhet bestående av ett antal nationella valutor mer eller mindre under deras egen kontroll, samt på sistone, när även detta misslyckats, med en restriktiv, i hög grad kontrollerad form av utökade dragningsrätter på IMF, den internationella betalningsfonden i FN:s regi.

Detaljerna i de politiska och teoretiska dusterna är oviktiga. Vad som är betydelsefullt är att striden om de internationella valutauppgörelserna har tilltagit så våldsamt — medan de kontinentala centralbankerna å ena sidan har konverterat sina dollar till guld uppgående till hälften av deras behållning i Västtyskland på två och ett halvt år sedan 1964 eller två femtedelar i Frankrike, samtidigt som Förenta staterna och Storbritannien å den andra har sökt hämma sina betalningsbalansbrister — att världens reserver faktiskt minskade under vissa perioder åren 1965, 1966 och 1967 och fortsätter att minska i relation till världens samlade import, att nyutvunnet guld nästan helt försvinner i privata händer (tesaurisering) och att expansionen av världshandeln mer och mer blir avhängig av temporära, finansiella nödlösningar. Om det inte vore för en väsentlig ökning i Förenta staternas utgifter utomlands sedan 1965 till följd av slakten i Vietnam och den enastående tillväxten av 'amerikanska byteskrediter', en form av USA-initierad bilateral valutaförsäkring som har ökat de totala reserverna i likvida medel med omkring fem miljarder dollars (1967), kunde västvärlden mycket väl befinna sig mitt uppe i en allvarlig finanskris.

Internationell finansiell hjälp har naturligtvis inte varit långt borta när en eller annan valuta sackat på ett riskabelt sätt. Storbritanniens valuta, den svagaste, har fått en försvarlig dos transfusioner — 1 300 miljoner dollar 1956, 2 000 miljoner 1961, 4 000 miljoner 1964 och mer än 7 000 miljoner dollar 1967. Nätverket av bytesarrangemang och kortsiktiga försäkringar som vuxit upp har utnyttjats flitigt och allt oftare. Men en *överenskommelse* ligger lika långt borta som någonsin: 'anglosaxerna' fortsätter genom sin franske ordförande i IMF, Pierre-Paul Schweitzer, att insistera på att 'skapandet av en internationell valuta är ett beslut som bör noga övervägas' och att tro att detta beslut huvudsakligen bör fattas av dem själva; 'europeerna' insisterar på att delta i beslutandet eller, om detta inte går, att relationerna mellan ekonomierna grundas på guldmyntfoten eller något annat 'objektivt' system för att undanröja behovet av ett system som också i fortsättningen bygger på avtal. Under tiden omväxlar räntekrig med räntenedrustning på den internationella finansarenan, och Frankrike eskalerar sina attacker mot dollarns dominerande ställning.

Något liknande kan också iakttagas inom Gemensamma marknaden. Tills avtal om en sammanslagning nåddes 1967 hade var och en av unionerna i tur och ordning förödmjukats av de olika nationernas regeringar : Höga myndigheten i Kol- och stålunionen under kolkrisen 1958 så att

den sedan dess inte vågat använda sin avsevärda makt om den inte var försäkrad om att medlemsstaterna var enhälliga; EEC år 1965-1966 när det gällde själva kommissionens roll; Euratom i allt högre grad sedan början av sextioalet alltefter som dess resurser knappats in för att i stället komma allt mer utvecklade nationella program till godo. Viktiga avtal om transporter, utrikeshandel, företagslagstiftning, tullprocedurer och mycket annat har i årtal träffats över huvudet på medlemskommissionerna, så att trots jordbruksavtalet som har bidragit till att lyfta kanske femton procent av deras samlade nationalinkomst upp till ett övernationellt plan, trots marknadens begränsade omfång och trots medlemmarnas gemensamma intressen av att hålla samman mot konkurrens utifrån, är det fortfarande bara femtio procents chans att enheten står rycken för de nationalistiska vindarna. Chansen är kanske ännu mindre, ty om principen om *le juste retour* (medlemsländerna får rätt till fördelar som motsvarar deras bidrag) tillåts sprida sig från Euratom till jordbruket, som den hotar att göra, har övernationaliteten lidit en irreparabel skada.

Det behöver knappast sägas att varje land inte opererar isolerat och att de inte skyr allianser. Tvärtom, som i varje oligopolistisk situation, utgör detta förhållande, liksom själva konkurrensen, systemets kärna. Vad exemplen vill belysa är att basen för allianser och unioner är egennytta, som bestäms av den nationella politiken och inte av kontrollcentra utifrån; och i konsekvens därmed försvagas den nationella planeringen lika mycket som den gynnas av den internationella omgivningens instabilitet.

Uppsättandet av planeringsmål är en uppenbar följd. Planerare måste också räkna med otillräcklig kontroll över nationens resurser. Ett allt viktigare område, där uträkningarna fungerar otillfredsställande på kort sikt och knappast alls i det långa loppet, är det som gäller utländska investeringar, både andra länders investeringar i hemlandet och egna investeringar utomlands. Storföretagen är nu nästan ofrånkomligen internationella. De ser världen som sitt verksamhetsfält och möter sina rivaler överallt. För att konkurrera effektivt måste de kanske koncentrera vissa delar av produktionen till det egna landet och vissa delar till utlandet. Detta kräver strikt kontroll över framställningsprocessen överallt. Nästan utan undantag är forskning och utveckling koncentrerade till moderbolaget, vilket föder de utländska dotterföretagen. Myndigheternas påtryckningar att exportera, att begränsa importen, att ta hem vinsten från utlandet eller att stoppa upp kapitalutflödet; globala skattehänsyn och skattefördelarna i att omvandla vissa former av inkomst — royalty till honorar, vinster till kommissioner o s v — prisjusteringar på leveranser från dotterbolag, behovet av politiska försäkringar och en mängd andra icke-tekniska överväganden förstärker storföretagets strävan att kontrollera sina operationer centralt, oavsett de politiska villkor som i varje fall gör internationell verksamhet oundviklig. 'General Motors', skrev dess styrelseordförande, 'är ett enda världsomspännande företag när det gäller mål, organisation, struktur och handlande.' Och detta gäller för de flesta.

Möjligheten att på detta sätt utöva kontroll har sin grund i kommunikationernas allt snabbare utveckling. Metoderna strider direkt mot statlig planering och kontroll. Detta gäller beslut om fördelningen av äganderätten i utländska dotterbolag, lokalisering av produktions- och forskningsenheter, det internationella kapitalflödet, vinster, företagsinformation och personal, exportens och importens ursprung. Inga av de medel för styrning och kontroll som används av ett företag kan användas av staten, och vice versa.

Konflikten förblir oftast latent, vilket först och främst beror på den svaga ställning planeringen har i väst. Då och då flammar den upp som i de Gaulles Frankrike, där det amerikanska intrånget i bil-, datamaskins- och oljeindustrin och i de kemiska och elektriska industrierna har gett gaullismen ett starkt protektionistiskt stöd i kampen mot '*Français*'. Också i Västtyskland, där man så högtidligt predikar *laissez-faire*, är nationalismen i tilltagande. Förbundsdagen har fått

lyssna till protester mot Förenta staternas ekonomiska expansion från män som dr Alexander Menne, direktör i Farbwerke Hoechst och ordförande i Bundestags ekonomiska utskott. En klar tendens till skarp antiamerikansk nationalism har förefunnits, förkroppsligad i Franz-Josef Strauss, finansminister i koalitionsregeringen och, låt vara tillfälligt, till fördel för det nynazistiska NPD. Även Wilson har gjort uttalanden med samma tendens :

'Även om Hennes Majestäts regering är en lojal medlem av NATO', sade han till journalisterna i Rom i början av 1968, 'finns det ingenting som säger att vi skall acceptera en amerikansk dominans av Europas industriella och ekonomiska förhållanden.'

Andra resurser är knappast mer lätthanterliga. Som framgår av bokens andra del har planeringen mer och mer blivit beroende av lönepolitiken — försöken att reglera inkomstfördelningen mellan länderna genom att reglera inkomstfördelningen mellan klasserna direkt, utan sänkning av nationalprodukten. Därigenom är den dömd att misslyckas från början. Frånsett den avgörande anmärkningen att arbetarna inte är ansvariga i, och för, det kapitalistiska samhället och därför endast delvis är villiga att ingå i den sociala samstämmighet som lönepolitiken grundar sig på, kan det understrykas att hög sysselsättning, tillväxt, stabilitet och många andra element i den orsakskedja som nämnts i inledningen till denna bok bidrar till att införa nya element i det fackliga arbetet, som i allt högre grad äger rum utanför traditionella centra för förhandlingar och facklig diplomati. Tendensen inom ett antal nyckelindustrier går mot att lokala förtroendemän (och företagsledningen) får mer att säga till om än fackförbundet (och arbetsgivarnas organisation), att man lokalt får mer att säga till om än centralt, där aspekter på hela samhället läggs. Hög sysselsättning uppfattas mer och mer som en given sak i stället för att vara något man förhandlar om.

Konsekvenserna av detta synsätt påverkar mycket kraftigt arbetarrörelsen och den politiska strukturen i hela västerlandet. De hotar själva planeringens ide. Ändå är de lika naturligt en följd av hög sysselsättning och därmed sammanhängande fenomen som själva planeringen.

Vi är tillbaka där vi startade, och famlar efter orsakerna till hög sysselsättning och stabilitet. Medan de knappast kunde ha bibehållits någon längre tid utan planering (ekonomierna och deras ömsesidiga relationer är alltför sårbara för det), vore planeringen knappast nödvändig utan att de hade uppställts som mål att eftersträva. I avsaknad av planering tvingas den ekonomiska politiken att bli deflationistisk, dvs. att skapa arbetslöshet i stället för att avhjälpa den.

Handel och teknik

Stabilitet och hög sysselsättning har förklarats vara en följd av den internationella handelns kraftiga expansion efter kriget. Den har sannerligen varit anmärkningsvärd: på 1950-talet ökade världshandeln med i genomsnitt sex procent om året, en siffra som steg till sju och en halv procent på 1960-talet och till mellan nio och tio procent per år 1963-1966. Som en jämförelse var ökningen bara mellan fem och sex procent per år under de båda tidigare perioder av 1900-talet som hade den snabbaste ekonomiska växttakten, 1910-1914 och 1921-1929. Eftersom större delen av ökningen beror på intensivare handel mellan de utvecklade västerländska kapitalistländerna — deras inbördes handel har stigit från två femtedelar av den totala handeln 1950 till ungefär hälften nu — finns det all anledning att uppfatta handeln som nyckeln till den ekonomiska utvecklingen efter kriget.

Denna uppfattning bygger på följande resonemang: förutsättningen för en hög sysselsättningsnivå är att investeringsnivån kan hållas hög, och denna beror i sin tur på att tillräckligt många människor räknar med stigande efterfrågan. I de västerländska industristaterna med deras

omfattande handel 'är exportens växtkraft den viktigaste faktorn för optimism beträffande en på längre sikt stigande efterfrågan' (W. Beckerman m.fl.: *The British Economy in 1975*). Eftersom det under en period av hög sysselsättning råder en stark tendens att öka importen för att tillfredsställa konsumenternas temporära efterfrågan på 'lyxvaror' och för att krossa temporära flaskhalsar i tillförseln, liksom för att dra fördel av en mycket invecklad industriell specialisering, tenderar den internationella handeln — i synnerhet med fabriksvaror — att växa snabbare än produktionen. Detta bidrar i sin tur till att öka förhoppningarna om framtida efterfrågan, investeringar och sysselsättning.

Liksom i alla liknande cirkelformade tankegångar — näringslivets 'onda' eller 'goda' cirklar — kan vi inte finna någonting som klart pekar på den utlösande faktorn eller ens på den riktning i vilken orsakssammanhagen går. Rosenfärgade exportutsikter kan verkligen starta investeringar och sedan fortsätta i den inslagna riktningen. Detta var fallet med de av exporten utlösta högkonjunkturerna i Väst tyskland 1951, 1955, 1959-1960 och 1964. Men det kan lika väl hända — vilket Storbritannien ger exempel på — att en fullt självständig förändring inträffar i investeringarna och att uppsvinget i ett lands utrikeshandel bara blir den natur- I liga följderna av denna. Likaså kan hög sysselsättning i sig utgöra startfaktorn. Slutligen är det mycket möjligt — och till och med troligt — att ingen av dessa faktorer är 'fristående' utan att de allihop är beroende av någon annan, utomstående faktor.

Bilden påminner i mycket om den klassiska toppen i en cyklisk konjunkturkurva: försäljningsprognoser, de reella investeringarna och relativt hög sysselsättning bidrar till att ömsesidigt förstärka varann. Men det finns en skillnad, och den är avgörande. Under *laissez-faire* övergick högkonjunkturen vanligen i en kris när 'den goda cirkeln' (förtroendeackumulering — sysselsättning) körde in i en mur av otillräcklig arbetskraft eller stoppades av någon annan brist och övergick till att bli 'ond' — till att bli en kretsgång av förlorat förtroende — ingen ackumulering — arbetslöshet. Nu tycks vi inte längre behöva riskera dylika olyckshändelser. Under större delen av de senaste trettio åren har viktiga delar av den västerländska kapitalistvärlden haft en motsvarighet till vad man tidigare kallade hungersnöd på arbetskraft, världshandeln har upprepade gånger kunnat mattas utan att de övriga leden i orsakscirkeln försvagats, expansionen har avbrutits generellt sett (som åren 1952 och 1958) och i de olika länderna (i Storbritannien fyra gånger sedan kriget, i Förenta staterna tre gånger, i Italien, i Frankrike och till och med i Västtyskland), och tillgången på regeringarnas internationella reservkapital har ibland minskat. Men trots detta fortsätter en mer eller mindre kraftig högkonjunktur. Det är uppenbarligen inte stor ide att söka dessa anledningar i en orsakskedja som är densamma för både hög- och lågkonjunkturer.

När resonemanget nått fram till denna punkt, slår det till reträtt och börjar tala om de tekniska landvinningarna. En allt snabbare teknisk utveckling, sägs det, har infört ett dynamiskt element i världshandeln och har på så sätt satt fart på den goda cirkeln igen. Detta har kunnat ske tack vare att den tekniska utvecklingen erbjudit välbeställda konsumenter över hela världen en ström av nya eller förbättrade varor för deras 'urvalsköpkraft' och genom att erbjuda tillverkarna specialiserade maskiner och råvaror (eller halvfabrikat) som antingen inte finns i deras eget land eller som där betingar ett högre pris. 'Vad nationerna säljer i den internationella handeln är i allt högre utsträckning förmågan till teknisk utveckling', säger Shonfield (*Modern Capitalism*), och tekniska nydaningar, handel och en snabb förnyelse av kapitalbeståndet bildar tillsammans grundvalen för hög sysselsättning och stabilitet.

Det är alldeles riktigt att den allt snabbare tekniska utvecklingen delvis har haft denna verkan. Direkta bevis för den onormalt snabbt stigande handeln i kapitalvaror mellan de viktigaste

kapitalvaruproducerande länderna och den mer än genomsnittliga ökningen i handeln i fabriksvaror mellan dem kompletteras av en mängd indirekta bevis: domstolsbeslut att försäljning av tekniskt kunnande kan räknas som inkomst och inte som kapitalvinst, för att inte tala om industrispioneriets våldsamma tillväxt. Tekniska nydaningar (innovationer) håller snabbt på att bli en egen industri och kan planera sina kostnader, produkter och marknader. De är en tillväxtindustri som inte bara suger åt sig en allt större del av näringslivets resurser i det ifrågasvarande landet utan också leder till att maskinerna snabbare blir föråldrade varigenom de skapar tillfällen till ytterligare investeringar. På så sätt blir de tekniska innovationerna dubbelt värdefulla.

Men de kan inte göra anspråk på att existera självständigt. De utgör i lika hög grad en del av orsakscirkeln som världshandeln, och det är lika svårt att avgöra vad som är orsak och vad som är verkan. Det är snarast så att full sysselsättning påverkar de tekniska nydaningarna. Hur egenomligt det än låter, är jordbruket en av de mest 'nydaningsvilliga' näringsgrenarna i Storbritannien: 'Till och med bönder med bedrövt små ägor', säger *The Economist* (19 mars 1966), 'är villiga att experimentera med nya metoder, nya maskiner och nya kemikalier av ett slag som skulle få många fabriksinspektörer att hoppa högt ... Det finns två förklaringar till detta. Den ena är att arbetskraften på landsbygden blir allt dyrare och allt sällsyntare, vilket leder till att bönderna prövar allt som har den minsta chans att minska arbetskostnaderna och öka arbetsproduktiviteten' (medan den andra är 'den utomordentligt goda rådgivande verksamhet som bedrivs av jordbruksministeriet'). Generellt sett kan sägas att så länge arbetskraften är riklig och billig, vilket den i stort sett var fram till andra världskriget, är *extensiva* investeringar (tillämpande samma metoder på ett allt vidare område) uppenbart den enklaste vägen till expansion. Men när denna förutsättning bortfaller, blir intensiva investeringar den enda vägen. I det förstnämnda fallet är innovationerna löst förknippade med de praktiska behoven, och det är långt ifrån alltid säkert att de ger vinst; därför ger de ofta sken av att vara en fristående faktor. I det andra fallet är de tekniska nydaningarna en så uppenbar växtfaktor att ett helt system för belöningar åt förbättrare, nydanare och uppfinnare har växt fram.

Detta gäller inom en stor del av industrin, privata forskningsorganisationer, statliga eller internationella laboratorier. Resultaten kalkyleras, jämförs internationellt och utformas redan i förväg. Visserligen är det riktigt att 'det under ett monopolkapitalistiskt system inte nödvändigtvis finns ett samband mellan tekniskt framåtskridande och antalet investeringsobjekt' (Baran-Sweezy: *Monopolkapitalet*), men det är också riktigt att det blir allt svårare att behålla monopolen. En rad faktorer tyder på en allt häftigare och oförsonligare konkurrens i världsomfattande skala. Den kan vara av ekonomisk natur och utkämpas i lika hög grad med staternas som med affärslivets resurser. Den kan vara av militär natur och utkämpas i lika hög grad med affärslivets som med staternas resurser. Vilken natur den än har, ställer den så stora krav på produktion och ekonomisk tillväxt att systematiska tekniska nydaningar är nödvändiga.

Innovationernas betydelse är stor. Men de utgör ingen autonom faktor.

En rustningsekonomi

En gemensam nämnare i de förklaringar som hittills framförts är antagandet att ekonomin skulle bryta samman i överproduktion och undersysselsättning ifall det inte funnes någon speciell kompensande faktor — planerad eller inte. I detta kapitel delar vi detta antagande. Men vi avviker från andra teorier genom att förlägga drivkraften till orsakscirkeln utanför denna kedja.¹

¹ 'Orsakscirkel' är inget speciellt bra uttryck. Men 'onda' och 'goda' cirklar, de vanliga uttrycken, är sannerligen inte

Tesen att kapitalismen oundvikligt medför ett ständigt hot om överproduktion (inte ett hot om ständig överproduktion) grundar sig på tre empiriska påståenden: att olika kapital i allmänhet konkurrerar med varann, att ett visst kapitals konkurrenskraft på ett eller annat sätt står i samband med vidden och omfånget av dessa operationer samt att beslut rörande omfånget och användandet av olika kapital fattas privat av individer och grupper vilka utgör en mycket liten del av det samhälle som får bära följderna. Om inte de båda första faktorerna funnes, skulle de olika kapitalen inte vara nödgade att växa snabbast möjligt genom 'ackumulering' (dvs. sparande och investeringar) och 'koncentrering' (dvs. sammanslagningar och övertagande av andra företag). Om inte den tredje faktorn funnes, skulle den ekonomiska tillväxten aldrig nå särskilt mycket längre än till att täcka samhällets omedelbara behov. Tillsammans ger de tre påståendena en modell för hur stabilitet kan uppnås och bevaras: det gäller att öka behovet men att dämpa den expansionstakt som den ökade efterfrågan leder till. Bäst är om detta kan ske utan att relationen mellan olika former av kapital ändras alltför kraftigt.

Detta mönster återfinns i en permanent rustningsbudget. Eftersom kapitalet beskattas för att finansiera rustningsutgifterna, får det mindre möjligheter att göra ytterligare investeringar; eftersom vapnen är en slutprodukt som snabbt föråldras och måste ersättas, utgör de ett nettobidrag till marknaden för 'slutvaror'. Då ett uppenbart resultat av dylika utgifter är hög sysselsättning och, som direkt följd därav, en tillväxttakt som hör till de högsta tänkbara, är det inte lätt att se i vilken mån beskattningen för rustningsändamål bromsar den ekonomiska utvecklingen. Men den gör det. Om kapitalet fick fria händer att investera hela sin vinst före beskattningen skulle, under förutsättning att staten skapade efterfrågan när det blev nödvändigt, tillväxttakten bli ännu mycket högre. Slutligen har produktionen av vapen, som är en 'lyx' i det avseendet att de inte kan användas '(vare sig som produktionsredskap eller för att trygga människornas uppehälle) vid tillverkningen av andra produkter, ingen effekt på den generella vinstnivån. Detta kräver en närmare förklaring, och vi återkommer till frågan senare.

Rustningsbudgeterna har ökat de statliga utgifterna i världen på ett fantastiskt sätt. År 1962, långt innan kriget i Vietnam fick de amerikanska (och sovjetiska) militäranslagen att rusa i höjden, beräknade en FN-utredning att ungefär 120 *miljarder* dollar (600 miljarder kronor) årligen anslogs till militära ändamål. Detta motsvarade vid denna tidpunkt mellan åtta och nio procent av hela världens produktion av varor och tjänster och minst två tredjedelar av — kanske till och med lika mycket som — samtliga utvecklingsländers hela nationalinkomst. Det låg alldeles i närheten av värdet av världens årliga varuexport. Ännu mera häpnadsväckande är en jämförelse med investeringarna: rustningsanslagen uppgick till ungefär hälften av bruttokapitalbildningen i världen.

Rustningsanslagens omfattning varierar mycket kraftigt. 85 procent av de sammanlagda anslagen beviljades av sju länder: Frankrike, Förenta staterna, Kanada, Kina, Sovjetunionen, Storbritannien och Västtyskland. I de västerländska kapitalistländerna visar en jämförelse med bruttonationalprodukten att rustningsutgifterna varierade från nästan tio procent i Förenta staterna till knappa tre procent i Danmark, medan en jämförelse med bruttokapitalbildningen i de olika länderna ger nästan sextio procent i Förenta staterna och tolv procent i Norge. I samtliga länder spelade rustningsanslagen en viktig roll både för marknaden och — vilket är ännu viktigare — i jämförelse med de resurser som gick till investeringar.

Vissa industrier är i hög grad beroende av rustningsanslagen. Vid 1950-talets slut stod den

särskilt lyckade när frågan gäller materiellt framåtskridande och samhälleligt sönderfall. Tillverkningen och förbrukningen av napalm ökar tillverkarnas nationalinkomst — på det ekonomiska språket rör det sig därför klart och tydligt om en faktor i en 'god' cirkel. Men bara på det ekonomiska språket. Vanliga språk är försiktigare med värdeomdömen.

amerikanska staten (dvs. till övervägande delen försvaret) för mer än nio tiondelar av efterfrågan på flygplan och flygplansdelar, nära 60 procent av efterfrågan på icke järnhaltiga metaller, mer än hälften av efterfrågan på kemikalier och elektronisk apparatur, drygt en tredjedel av efterfrågan på kommunikationsutrustning och vetenskapliga instrument etc. Inte mindre än 18 viktigare industrier var till mer än tio procent beroende av statliga inköp. I Frankrike köpte staten 72 procent av flygplan och reservdelar, och listan fortsatte ner till elva procent av tillverkningen av optisk och fotografisk utrustning. En motsvarande brittisk lista skulle bland annat ta upp flygplansindustrin (70 procent av produktionen), elektronisk apparatur samt radiokommunikationer (30 procent vardera), varvsindustrin (23 procent) och en rad andra industrier.

Rustningsutgifterna har en lika direkt inverkan på den ekonomiska stabiliteten och på investeringarna. De är mycket kraftigt koncentrerade till kapitalvaruindustrierna, vilka åstadkommer de stora förändringarna i de traditionella konjunktursvängningarna. Rustningsanslagen kan användas, och har i Förenta staterna avsiktligt använts, för att stoppa en hotande lågkonjunktur. Det förhållandet att många av maskinerna för denna tillverkning inte har någon alternativ användning och därför i normala fall inkluderas i det avtalade priset för militära leveranser avlägsnar riskfaktorn från investeringarna och ger incitament till att hålla dem på en hög nivå.

Vi har sett hur hög sysselsättning gör tekniska landvinningar och intensiva investeringar speciellt lönande : varje steg framåt förutsätter forskning. På detta område spelar de militära anslagen en relativt sett oerhört viktig roll. De uppgick i Förenta staterna (1962-1963) till 52 procent av alla anslag till forskning och utveckling, i Storbritannien (1961-1962) till 39 procent, i Frankrike (1962) till 30 procent och i Västtyskland (1964) till 15 procent ('partiell uppskattning'). Inte mindre än 300 000 vetenskapsmän arbetar med forskning och utveckling för krigsmakten och rymdforskningen i OECD-området, framför allt i sex länder (de ovannämnda samt Kanada och Belgien). I Storbritannien arbetade år 1959 10 000 vetenskapsmän (en femtedel av samtliga vetenskapsmän i landet) för försvaret och rymdforskningen, och de hjälptes av ytterligare cirka 30 000 forskningsassistenter.

En hel del av forskningen går till spillo. Den största delen står i direkt samband med kontrakt för speciella vapen eller förnödenhetsdetaljer. Mycket går i papperskorgen när en beställning annulleras (bara sex av de sexton speciella detaljer för elektronisk utrustning och styrinstrument som hade arbetats fram speciellt för den brittiska TSR-2 kunde användas i andra sammanhang sedan projektet stoppats 1966). Kostnaderna växer snabbare än beräknat eftersom en regering (enligt det brittiska revisionsutskottet) 'befinner sig i en ytterst ogynnsam situation under förhandlingarna genom att den inte kan ge leverantören uppgifter om kostnaderna för tidigare produktion'. Beställningarna påverkas ibland av att de militärer som sköter förhandlingarna har en naturlig önskan att kunna göra en mjuklandning i näringslivet efter att de lämnat den militära banan — 1462 demobiliserade officerare, inklusive 251 tidigare generaler och amiraler, var 1960 anställda i de 720 amerikanska företag som stod för de största militära leveranserna. Och huvuddelen av forskningsresultaten offentliggörs aldrig.

Trots detta har de militära forskningarna gett viktiga resultat. De har varit av avgörande betydelse för den civila produktionen av exempelvis navigationsinstrument för flygplan, transportfartyg, datamaskiner, läkemedel, diesellokomotiv (som hämtat mönster från ubåtarnas dieselmotorer), splitterfritt glas etc. Tack vare den omfattande produktionen för militära ändamål har priserna kunnat sänkas på produkter som solceller och apparatur för att upptäcka infraröd strålning. Uppfinningar har kunnat förbättras medan de använts i försvaret, exempelvis gasturbiner, hydraulisk transmission, ultraljudssvetsning och många andra. Men allra viktigast är, säger en OECD-rapport (*Second Report, 1966-1967*), att

resultaten av försvars- och rymdforskningen har haft, och kommer att få också i framtiden, ett ökat inflytande på civila tekniska nydaningar genom att höja den allmänna nivån för det tekniska framåtskridandet. Kravet på försvars- och rymdforskning, exempelvis när det gäller fjärrstyrnings- och kontrollapparatur, har lett till såväl grundforskning som avancerad forskning på sådana områden som halvledare, mikroretsar, mikromoduler, energiomvandling och fysisk metallurgi, vilka inte kan undgå att påverka den civila teknologin. Dessutom kommer planeringsmetoder i stil med driftplanering, Progress Evaluation Review Technique (PERT), systemkonstruktion och teknisk utvärdering — vilka först utarbetades för försvars- och rymdändamål — att leda till en allmän höjning av produktions-effektiviteten samt underlätta uppspårandet av nya fält för förbättringar. Och slutligen har de stora krav på resultat och tillförlitlighet som ställs på försvars- och rymdapparatur lett till utarbetandet av nya metoder för mätning, provning och kontroll som kommer att öka kvaliteten och tillförlitligheten i framtida maskiner och produkter. Detta är speciellt viktigt på elektronikens område.

Vad rustningsanslagens relation till den internationella handeln beträffar, uppskattade den tidigare nämnda FN-utredningen industriländernas genomsnittliga årliga behov av vissa internationella handelsvaror åren 1958 och 1959 till 8,6 procent av den totala världsproduktionen av råolja, 3 procent av rågummi, 15,2 procent av koppar, 10,3 procent av nickel, 9,6 procent av tenn, 9,4 procent av bly och zink, 7,5 procent av molybden, 6,8 procent av bauxit, 5,1 procent av järnmalm, 2,7 procent av manganmalm och 2,3 procent av krom.

Försvarets köttgrytor är i allra högsta grad reserverade för jätteföretagen. Trots att den amerikanska regeringen gjort försök att sprida beställningarna över ett vidare fält får de hundra största företagen regelbundet tre fjärdedelar av alla rustningsbeställningar. I Storbritannien har de 18 största bolag (med mer än 100 000 arbetare vardera) av dem som svarade på en rundfråga ställd av EIU, 75,2 procent av det sammanlagda antalet anställda i vapenproduktionens tjänst. Det är ingenting att förvåna sig över. Bara de största bolagen har de tekniska och vetenskapliga resurser som är nödvändiga för att tillfredsställa vapenproduktionens krav på hög standard och stor volym, och det är bara storföretagen som har tillräcklig finansiell styrka för att kunna binda sina resurser under den relativt långa tid som krävs. Men ett företag som motsvarar dessa krav kan också vara säkert på att växa. De viktigaste rustningskontrakten är så enorma att 'det inte ens går att uppehålla skenet av öppen konkurrens när det gäller några av de mest vinstinbringande och omfattande statliga beställningarna' (Shonfield). År 1963 sade en biträdande försvarsminister till den amerikanska kongressens gemensamma ekonomiska utskott: 'Att skaffa en ny produktionskälla för exempelvis Polarisraketerna beräknas ta upp till tre år i anspråk och kräva investeringar på över hundra miljoner dollar till anläggningar och specialmaskiner.' Och även om de statliga räkenskapsmetoderna ständigt förbättras för att undvika att en leverantör i monopolställning gör alltför stora vinster, är de största leveransavtalen i allmänhet så utformade att leverantörerna inte löper några risker utan kan växa och frodas på dem. Ibland kan avtalen vara så lösligt utformade och leveranstiden så illa beräknad att företagen löper amok och skapar nya risker för sig själva. Det var exempelvis fallet med Ferrantis avtal med den brittiska staten om Bloodhoundrobotar; företaget måste 1964 till slut betala tillbaka inte mindre än 4,5 miljoner pund av ett avtal på 13 miljoner. År 1967 fick Bristol Siddeley betala tillbaka 4 miljoner pund av ett avtal på 16,5 miljoner. Men i vanliga fall är företagen försiktigare och löper mycket små risker för att leveranssvårigheter skulle stoppa deras växttakt.

Slutligen kommer vi till planeringen. På detta område har de militära anslagen fått en avgörande betydelse. Vi har redan citerat officiella uttalanden som bevisar att den planering som tog fart i Förenta staterna kom som ett direkt svar på Sovjetunionens framsteg på robotvapnens område, liksom att statlig insyn i privatföretag börjat ingå som en klausul i avtal om större vapenleveranser och att moderna metoder för räkenskap och kontroll utarbetats tack vare de militära behoven. Detta gäller också det hjälpmedel som börjar bli allt nödvändigare för planering i större

skala, nämligen datamaskinen. Den föddes under andra världskriget, och dess mest avancerade form används fortfarande huvudsakligen på militära områden för att lösa problem i samband med ritningar av nya modeller, för att spela 'krigsspel' eller kontrollera lagerhållning och produktion. Det är anledningen till att den amerikanska staten vägrar tillåta export av de största amerikanska datamaskinerna.

Dessa direkta följder av rustningsanslagen är sammankopplade på olika sätt och tycks tillsammans gå i en ständig cirkel utan behov av yttre stimulans. Men en hel del problem återstår, och andra faktorer skulle också kunna trygga ekonomisk stabilitet. Vilken nationalekonomisk teoretiker som helst kan utarbeta en modell för exakt balans mellan sparande och investeringar med en efterfrågan som är anpassad till full sysselsättning. Teoretiskt sett erbjuder det ingen svårighet. Icke-akademiker, exempelvis Strachey, har påpekat mera realistiskt: 'Försvarsutgifterna skulle kunna ersättas med andra former av statliga beviljningar ... bostäder, vägar, dammar, kraftverk, skolor etc.', eller staten 'skulle förmodligen kunna uppnå samma resultat helt enkelt genom att sänka skatterna för de lägre inkomsttagarna'. Det finns ingen logisk anledning att tvivla på att dessa förslag skulle kunna ge önskat resultat.

Men den kapitalistiska verkligheten är svårhanterligare än planeringsexperternas pennor och papper. Det är exempelvis uteslutet att staten beviljar alltför höga anslag till *produktiva* ändamål. Ur de privata kapitalisternas synvinkel skulle dylika anslag utgöra ett direkt intrång på deras område, ett intrång av en medtävlare som är ofantligt mycket mäktigare och har ofantligt mycket större resurser och som följaktligen måste stoppas i tid. Ur hela det kapitalistiska systemets synvinkel skulle det leda till en så snabb förändring i relationen mellan kapital och (värdet av) arbete, för att använda ett uttryckssätt, eller till en så låg marginalproduktivitet för kapitalet, för att använda ett annat, och följaktligen till så låga vinster att den minsta höjning av reallönerna skulle leda till krasch och depression. Kort sagt skulle alltför stora statliga anslag till produktiva ändamål dels rubba jämvikten mellan olika kapital, dels öka den risk för överproduktion som föreligger redan i det nuvarande systemet.

Det sistnämnda påståendet kräver en förklaring. Ett klassiskt nationalekonomiskt axiom löd — i mycket koncentrerad form — att den växande kapitalintensiteten i längden och trots många återhållande faktorer skulle leda till sjunkande vinster i ett slutet ekonomiskt system. Tesen grundade sig på två förutsättningar, som båda är realistiska : för det första flyter all produktion tillbaka till systemet som produktiv konsumtion — i ett idealläge finns inga läckor och inget annat val än att dela upp hela produktionen mellan vad som nu skulle kallas investeringar och nödvändig konsumtion. För det andra skulle denna uppdelning i ett slutet system så småningom svänga över till investeringarnas fördel (och öka kapitalintensiteten eller — enligt Marx — höja kapitalets organiska sammansättning). Den första förutsättningen är den avgörande. Om den inte håller utan det visar sig omöjligt att bestämma kapitalets och arbetets produktiva avkastning, då faller också den andra förutsättningen och därmed hela 'lagen'.

Marx påvisade vissa läckor — kapitalisternas personliga konsumtion ('lyxvaror') och guldproduktionen — men föredrog realistiskt nog att bortse från dem. Han höll på att bryta ny mark, han måste hålla sig till huvudlinjerna och de båda läckor han nämnde spelade på den tiden en mycket obetydlig roll. Icke-marxistiska teoretiker av den klassiska skolan, som senare tvingades att finslipa modellen och som arbetade i ett samhälle karakteriserat av större välstånd, grävde sig djupare ner i denna icke-produktiva 'Avdelning III'. Von Bortkiewicz påvisade 1907 att relationen mellan kapital och (värdet av) arbete i lyxvaruproduktionen (kapitalisternas personliga konsumtion) inte spelade någon roll för bedömandet av vinstnivån. Sraffa visade mera allmänt i den avgjort mest ambitiösa bearbetning av det klassiska systemet som hittills gjorts (*The*

Production of Commodities by Means of Commodities) att

'lyxvaror' vilka inte används, vare sig som produktionsredskap eller som försörjningsmedel, i produktionen av annat ... kan inte på något sätt påverka systemets utveckling. De spelar enbart en passiv roll. Om en ny uppfinning skulle halvera kvantiteten produktionsmedel som behövs för att tillverka en enhet av en 'lyxvara' av detta slag, skulle också priset för denna vara halveras, men detta skulle också bli den enda följd; andra varors prisrelationer liksom vinstsatsen skulle icke beröras. Men ifall en dylik förändring skulle inträffa i produktionen av en vara av motsatt slag, en vara som är väsentlig för fortsatt produktion, skulle alla priser påverkas och vinstsatsen ändras.

Medan Sraffa typiskt nog avstår från att anföra exempel, finns det ingenting som stämmer så väl in på definitionen av 'lyxvaror' som vapen — vilka inte under några omständigheter kan bidra till produktionen av andra varor — och säkert är att ingen annan produktion av detta slag kan ens tillnärmelsevis mäta sig med vapenproduktionen i omfattning och betydelse. För att systematisera, dvs. konkretisera, kan man säga att rustningsproduktionen är den avgörande och av allt att döma permanenta faktor som motverkar 'tendensen till sjunkande vinstsatser'.

Detta förklarar delvis varför staten inte har fria händer att använda icke-militär produktion som stabilisator — även om förklaringen är alltför teoretisk för att vara helt övertygande. En annan förklaring, denna gång på det praktiska planet, är att vapenproduktionen har en 'dominoeffekt': så snart ett land börjar rusta, dras hela systemet in i spelet och de andra större staterna tvingas starta en kapprustning som automatiskt ger dem den ekonomiska stabilisatorn.

Det tycks inte finnas någon annan möjlighet. Medan planlösheten, vare sig den kallas 'fri konkurrens' eller 'produktionsanarki', i de olika länderna har begränsats av staten, så att det individuella kapitalets spontana beslut i viss mån måste underordna sig beslut som täcker ett vidare område, råder en i det närmaste obegränsad anarki på det internationella planet. Inte ens för de små länderna, hur inskränkt deras handlingsfrihet än kan vara, finns det några myndigheter utanför landets gräns som kan tvinga dem till att göra något. På det internationella planet fungerar systemet alltfjämt på det traditionella sättet: de olika ländernas kapital måste ständigt anpassa sig till varann. Detta är anledningen till att till och med de homogena, högt utvecklade västerländska kapitalistländerna fortfarande behöver guld som en möjlighet att reglera sina inbördes mellanhavanden — vilket är själva grunden för de klassiska kapitalistmyterna om samhällsrelationer. Detta är anledningen till att den ännu homogena gruppen av östeuropeiska stater inte har kunnat ta mycket mera än ett försiktigt steg längre än den bilaterala handeln. Det finns en djup klyfta mellan den konkurrensdominerade verkligheten och illusionen av samarbete inom grupper av stater. Mellan grupperna är klyftan omätlig.

Under dylika förutsättningar kan det land som eftersträvar hög sysselsättning och stabilitet genom produktiva investeringar eller till och med improduktiva offentliga arbeten 'för att fylla hålen' inte undgå att släpa efter i världskonkurrensen. Hög sysselsättning kan visserligen uppnås, men om detta sker isolerat blir det nästan oundvikliga resultatet en inflation som leder till att landet inte längre blir konkurrenskraftigt på världsmarknaderna. För att ett land ska kunna behålla sin konkurrenskraft måste det stoppa andra länders försök att undergräva den och måste exportera sin egen höga sysselsättning. Och 'köpare' av hög sysselsättning är framför allt länder som känner sig utsatta för ett militärt hot.

Det är denna tankekedja som gör att en kapplöpning om rymden aldrig kan ersätta en kapprustning. Om vi lämnar åt sidan fredliga biprodukter i stil med kommunikationssatelliter, som ekonomiskt sett inte skiljer sig från andra produktiva investeringar, har rymdtekniska framstegen antingen en militär betydelse, och i detta fall tvingar de motparten till motsvarande kraftanstängningar i lika hög grad som exempelvis kärn- och raketvapen gör, eller också utgör de en speciellt

effektiv form av 'hålfyllning' och vi kan därför bortse från dem. I praktiken är det möjligheten av militärt bruk som skaffar fram de dollar eller rubler vilka används till att stärka den nationella prestigen.

Detta betyder emellertid inte att något enda land någon enda gång börjat upprusta i syfte att trygga ett internationellt klimat som garanterar ekonomisk stabilitet. Man kan erkänna att regeringarna vanligen ökar sina försvarsanslag under protest, att de viktigaste vändpunkterna i detta avseende inte nödvändigtvis har sammanfallit med inledningen av en lågkonjunktur och att kort sagt situationen ofta har uppfattats som olycklig, restriktiv, påtvingad utifrån eller vad man vill; man kan erkänna att det första steget i riktning mot en permanent rustningsekonomi togs av en slump — utan att detta påverkar frågan. Det verkligt viktiga är att det faktum att nationella krigsapparater av den nuvarande storleksordningen existerar, hur slumpmässigt de än har vuxit fram, ökar utsikterna för ekonomisk stabilitet samtidigt som det tvingar andra stater till att reagera och svara på ett visst sätt *utan att någon internationell myndighets inblandning är nödvändig*. Summan av reaktionerna och svaren bildar ett system vars beståndsdelar är både ömsesidigt beroende av och fristående från varann och som hålls samman av ömsesidigt fruktan — kort sagt ett traditionellt kapitalistiskt system.

Så snart en rustningsekonomi har införts, också om det skedde av en slump, blir den nödvändig. Detta beror inte bara på att ett balanserat system av ömsesidiga militära hotelser är mera bindande än något annat system utan också på svårigheten att hålla isär militär och ekonomisk tävlan. De smälter samman. Vi har de senaste åren kunnat se hur Sovjetunionen och Förenta staterna antagit respektive diskuterat de fruktansvärt kostsamma antirobotsystemen (ABM) till ett pris av tiotals miljarder dollar. På så sätt ökar de båda parterna takten i kapprustningen, inte för att öka den militära effektiviteten utan för att tvinga motparten till större utgifter. Försvarsexperten i *The Times* kommenterade (den 10 maj 1966) att beslutet att införa det nya systemet i båda länderna 'bara kan förklaras av att de tänker starta ett totalt *ekonomiskt krig* mot varann medan båda är övertygade om att deras respektive ekonomiska system är starka nog att ta hem slutsegern och lika övertygade om att den förkrossande bördan av dessa nya vapen kommer att knäcka motståndarens ekonomi först'. Det är till och med möjligt att militärekonomiska strategier uppfattar freden som ett offensivt vapen vilket skulle kunna skapa svårigheter för den industriella utvecklingen. Försvaret mot ett sådant vapen skulle därför vara fortsatt upprustning och magasinering av vapen tills nästa militära kraftmätning börjar.

A andra sidan skulle ett beslut att höja insatsen mycket väl kunna föranledas av att antingen Förenta staterna eller Sovjetunionen kände sig utsatt för ett reellt eller inbillat hot från något annat land utanför blocken, exempelvis Kina, vilket oberoende av anledningen kunde öka deras ömsesidiga misstänksamhet. När MacNamara efter den kinesiska vätebombexplosionen i juni 1967 försäkrade att 'lätta' ABM-system på båda sidorna inte skulle rubba 'balansen' i de rysk-amerikanska relationerna, uttryckte han snarare en förhoppning än en övertygelse. Det visade sig vara en mycket löst grundad förhoppning som snabbt kom på skam.

Vad som nu har sagts gäller relationerna mellan 'fiender'. Vad relationerna mellan 'vänner' beträffar har västmaktsförbundets medlemmar upptäckt att gemensamt försvar är ett tånjbart begrepp som inte alltid motsvarar gemensamma intressen utan som kan användas som täckmantel för vissa industriers speciella intressen i vissa länder. Under ett tvåårsavtal som upphörde den 30 juni 1967 lovade Västtyskland att köpa vapen och utrustning för 5 400 miljoner mark från Förenta staterna för att uppväga amerikanernas militära omkostnader i Västtyskland. Tio månader före slutet av denna period hade tyskarna ännu inte placerat order för ens hälften av denna summa, och inga flera order var inom synhåll eftersom, som *The Economist* påpekade, 'Tysklands

skyldighet att köpa så mycket militär utrustning från Förenta staterna ... utgör en allvarlig nackdel för den tyska industrin, främst flygplansindustrin'. Den utgör också en allvarlig nackdel för den brittiska industrin, som fåfängt letar efter en chans att få fotfäste på den tyska vapenmarknaden.

Tillverkningen och försäljningen av vapen spelar en utomordentligt viktig roll i den internationella konkurrensen överhuvud taget. Förenta staternas framgångar när det gäller att bredda den västerländska marknaden för moderna vapen och att utnyttja sitt eget försprång på detta område på många sätt — exempelvis till att hålla samman Atlantalliansen och till att stoppa Frankrikes försäljning av flygplan till Sydafrika — har förmodligen betytt mera än någonting annat när det gäller att främja Europas enande. När det gäller länderna av andra storleksordningen får vi höra att 'Storbritanniens särställning [i Förenta staterna] bara kommer att vara så länge landet fortsätter att göra nya militärtekniska framsteg' och varnas att 'tecken tyder på att Frankrike snart kommer att åtnjuta och kanske redan åtnjuter större amerikansk respekt och intresse för samarbete [på det militärnukleära området]'. (Båda citaten är hämtade ur *The Times* den 9 december 1966.) Men ännu mera övertygande är kanske det sätt på vilket vapenhandeln har organiserats som en del av konkurrensen inom och mellan blocken. Förenta staternas vice biträdande försvarsminister Henry Kuss, landets främste handelsresande i vapen, tilldelades Meritorious Civilian Service Medal som erkänsla för sina svällande orderböcker (cirka 5,5 miljarder dollar 1967, en ökning med 600 procent på tio år). Han är också stabschef för 27 civila tjänstemän vilka handlägger något som kallas 'förhandlingar om internationell krigsmateriel'. Den brittiska labourregeringen har inte dragit sig för att tillsätta *både* en nedrustningsminister och en försäljningschef för krigsmateriel. Den sistnämnde — som regeringen lånat från hans egen snabbt växande vapenfirma — har befogenhet att organisera speciell export, påverka utformningen av vapnen medan de ännu är på ritbordet, kontrollera leveransdata, utnyttja sig av diplomatiska kåren för sina syften etc. 'Innan vi når fram till en vittomfattande nedrustning grundad på en internationell överenskommelse', förklarade den brittiske utrikesministern 1966, 'är det rimligt att vårt land skaffar sig en rimlig del av vapenmarknaden.' Västtyskland, där det enskilda näringslivet helt sköter denna fråga, har sedan 1963 haft firman *Waffen- und Luftrüstungs AG* som verkar i nyligen självständiga länder. Frankrike sköter motsvarande arbete officiellt, inte minst bland de länder, från Israel till Sydafrika, som utsatts för internationell bojkott. Och andra länder rynkar inte heller på näsan åt de sköna inkomsterna.

Det är inte alltid frågan om konkurrens. En rad avtal har slutits mellan öst och väst för att neutralisera de allvarligaste riskerna — stoppandet av de ryska kärnvapenraketerna till Kuba 1961, ett avtal om begränsat förbud mot kärnvapenexperiment 1963, upprepade försök att lösa krisen i Mellersta Östern sedan 1967, ett avtal om att hindra kärnvapnens spridning till andra länder 1968. Det är möjligt men föga troligt att dylika avtal också kan stoppa det vanvettiga slöseri som anläggandet av ABM-system utgör. Men avtalen är snarare försök att komplettera det ömsesidiga avskräckningssystemet med nya tekniska och politiska element än en ansträngning att samarbeta för att uppnå gemensamma mål. Avtal mellan bundsförvanter förekommer naturligtvis i större omfattning, men de är nästan lika kortlivade. Den amerikanske presidenten utsätts ständigt för påtryckningar att genomföra ett lagförslag som diskriminerar importerade varor i förhållande till amerikanska produkter (*Buy American Act*) och som skulle kunna skapa stora svårigheter för den brittiska exporten av krigsmateriel till Förenta staterna. De västeuropeiska länderna kan vidare inte längre räkna med att Förenta staterna frivilligt avstår från att konkurrera med dem på de östeuropeiska marknaderna.

Infogandet av kapprustningen som en permanent faktor i ett lands näringsliv får långtgående konsekvenser. Så länge rustningsbudgeten är flexibel, spelar den rollen av stabilisator i landets ekonomiska liv, men denna roll kan hotas ifall upprustningen rubbar balansen med andra länder.

Att öka rustningsanslagen för att stärka det ekonomiska läget inom landet, vilket Förenta staterna gjorde 1960-1961 då det gällde att bekämpa en hotande recession, inbjuder motståndaren till att eskalera sina rustningar för att återställa balansen på det internationella planet. Det finns ingen garanti för att eskaleringen stoppas när jämviktsläget uppnått. Också om det otroliga skulle inträffa att eskaleringen stoppas där för ett land, skulle det vara en fantastisk slump ifall jämviktsläget vore detsamma för andra länder, länder av olika storleksordning, struktur, grad av utveckling, stöd av bundsförvanter etc. Därför måste man räkna med att det ständigt finns vissa länder som önskar nedrustning för att kunna öka sin civila produktion, andra som håller på status quo och slutligen en tredje grupp som önskar öka rustningsanslagen. Detta är den viktigaste förklaringen till det kaos som nu råder i Atlantpakten, som Frankrike tagit avstånd från medan Förenta staterna, Storbritannien och Västtyskland grälar om kostnader och nukleär medbestämmanderätt och där Förenta staterna försöker få de europeiska länderna att höja sina försvarsanslag medan dessa sätter sig på tvären. Detsamma gäller Warszawapakten, där Rumänien kunnat slå till bromsarna mot Sovjetunionen. Båda exemplen tyder på att det inte finns någon möjlighet att samordna de strategiska och ekonomiska faktorerna så att de båda pekar åt samma håll.

Detta är helt naturligt. I en *krigsekonomi* begränsas rustningarna bara av landets resurser och folkets vilja att acceptera dödsoffer och umbäranden. I en *rustningsekonomi* tillkommer ytterligare en viktig begränsning, nämligen näringslivets konkurrenskraft inte bara på de traditionella områdena utan också när det gäller tillverkningen av förintelsevapen, vilket skapar en rad komplikationer.

En av dem är svårigheten att på förhand beräkna storleken av den 'nödvändiga' försvarsansträngningen. Som det nu är har inga andra än supermakterna råd med de ständigt växande kostnaderna för de alltmer komplicerade moderna vapensystemen. De militära kostnaderna har också fått en hård smäll till följd av att en så stor del av utrustningen för 'försvaret' har en utpräglad självmordsnatur. Även bortsett från detta kan man inte undvika oändliga diskussioner om var gränsen ska sättas. Det faktum att *begränsad* beredskap — den enda tänkbara formen av beredskap i en rustningsekonomi — inte nödvändigtvis framprovocerar angrepp, eller i varje fall ännu inte har gjort det, har bidragit till att göra diskussionen speciellt livlig bland de mindre medlemsstaterna i västblocket, de stater som har de största svårigheterna att klara av de stigande kostnaderna och som är mest lockande av de nya möjligheterna till handel med östblocket. Redan nu förekommer en långsam avmattning i rustningarna för att öka ländernas konkurrenskraft. Fakta talar sitt tydliga språk. Varken Kuba eller Vietnam har lyckats vända på denna nedåtriktade trend i västmakternas försvarsutgifter — de har sjunkit från 25 procent av de totala statsutgifterna 1955 till 17 procent 1965 och från 7,2 procent av bruttonationalprodukten 1953 till 4 procent (ojusterade genomsnitt). Detta tyder sannerligen inte på någon stabilisering av läget.

Ett dithörande problem är att riskerna har ökat för ekonomiska bakslag i samband med att rustningsanslagen har sjunkit. Denna fara kan emellertid överdrivas. Också i den klassiska *laissez-faire*-perioden stoppades den ekonomiska nedgången när relationen mellan konsumtion och näringslivets investeringsbara överskott förändrades. Ju snabbare denna förändring inträffade, desto mindre (men samtidigt desto talrikare) blev svängningarna. Rustningsanslagen stoppar nu den ekonomiska nedgången tidigare än förr i tiden och utgör en betydligt viktigare faktor än vad som framgår av det index som vanligen används (försvarsanslagens relation till BNP) eftersom de *alltid*, också om de är relativt små, utgör en betydande del av det investeringsbara överskottet. Av vad som tidigare sagts i detta kapitel framgår också att rustningsanslagen är effektivare än någon annan faktor när det gäller att sätta fart på kretsgången av hög sysselsättning, ekonomisk tillväxt etc. Trots detta kan man emellertid inte förneka att en

relativ tillbakagång i försvarsutgifterna kan utgöra ett hot mot den ekonomiska stabiliteten.

Att en övre gräns, ett tak, har satts för utgifterna är viktigt av en annan anledning. Det ger ett kraftigt incitament till ökad produktivitet (räknad i antalet möjliga dödade per dollar) och resulterar därför i att rustningsindustrierna blir alltmer specialiserade samtidigt som de utbildar egna tillverkningsmetoder. Den redan citerade OECD-rapporten förklarar:

Den direkta överföringen till den civila sektorn av produkter och tillverkningsmetoder som framställts eller utarbetats för militära och rymdsyften är mycket obetydlig i jämförelse med den totala omfattningen av forskning och produktion för försvars- och rymdändamål. Vidare skiljer sig alltmer de tekniska krav som ställs på försvars- och rymdtekniken från dem som ställs på den civila industrin, vilket innebär att den senare i allt mindre grad kan överta den förstnämndas produkter och tillverkningsmetoder.

Parallellt med specialiseringen och delvis som en följd av den tenderar vapenindustrierna att bli alltmer kapitalintensiva och tekniskt utvecklade. Båda dessa faktorer minskar deras möjligheter att trygga den fulla sysselsättningen i landet också när rustningsanslagen relativt sett är oförändrade. När rustningsanslagen minskar relativt sett (samtidigt som den civila industrin kan överta vissa arbetsbesparande produktionsmetoder) blir rustningsindustriernas förmåga att trygga den fulla sysselsättningen alltmer tvivelaktig.

Det skulle vara rent masochistiskt att försöka belysa detta påstående med siffror just nu när arbetslösheten i väst blocket (med undantag för Storbritannien och Frankrike ligger ytterst lågt. Men den amerikanska regeringen ha gång på gång uttryckt oro för de förändringar i sysselsättningen som kan inträffa under 1960- och 1970-talen. Vidar är det intressant att se vilka former arbetslösheten tar reda nu: snabba tekniska förändringar (som varit oplanerade och omöjliga att planera) inom rustningssektorn och inom ramen för de beviljade försvarsanslagen har i hög grad bidragit till uppkomsten av regionala och industriella fickor av arbetslöshet som inte påverkas av regeringens försök att lösa frågan med hjälp av sin skatte- och penningpolitik och har dessutom bidragit till att öka svårigheterna för de icke yrkesutbildade grupper av arbetare som inte kan finna anställning i vår tid av högt specialiserad, snabbt växlande teknik. Också här skymms bilden av högkonjunktur och av Vietnamkriget, vilket medfört en teknisk tillbakagång genom att understryka behovet av *relativt* arbetsintensiv produktion. Men de brittiska skeppsvarvens svårigheter och, i Förenta staterna, problemen i samband med flygplansfabriker och till och med de amerikanska nigrernas svårigheter har åtminstone i viss utsträckning förvärrats av militäraanslagens växlingar och av den militära produktionens alltmer komplicerade natur.

Dessa möjliga anledningar till rubbningar i den ekonomiska stabiliteten ligger inbäddade i systemet. Om disciplinen håller på att luckras upp i det kalla krigets båda motståndarländer, om kravet på icke-militär konkurrens skärps alltmer, om försvarsproduktionen kräver så specialiserade tillverkningsmetoder att den delvis förlorar sin möjlighet att stabilisera ekonomin, beror det i sista hand på att ohämmad konkurrens mellan länder och mellan deras näringsliv resulterar i olika snabb växttakt och därför i ständiga förskjutningar i den militära och ekonomiska jämvikten mellan länderna.

Tills vidare skymtar dessa störande faktorer bara vid horisonten. Hittills har rustningsekonomin bidragit till den ekonomiska stabiliteten genom att gång på gång ge nytt liv åt sådana konkreta faktorer som hög sysselsättning och en hög välståndsnivå. Men under den stabila ytan börjar en rad problem växa fram, problem som kan komma att visa sig oerhört svårösta.

PROBLEM

Priser

Inflationen

Under efterkrigstiden har priserna stigit nästan oavbrutet med mellan 2,5 och 3 procent om året i genomsnitt för samtliga länder. Till en början var det bara de länder som i speciellt hög grad var beroende av utrikeshandel, exempelvis Nederländerna, som gjorde något åt saken. Ofta välkomnades inflationen som 'en säkerhetsventil genom vilken det övertryck som skapats av motstridiga krav släpps ut utan åverkan på det samarbete ... som det moderna produktionslivet är så beroende av' (W. B. Reddaway i *Lloyds Bank Review*, juli 1966). I värsta fall uppfattades den som någonting irriterande — eftersom den tånjde inkomstfördelningens mönster åt nya håll och därigenom gav upphov till sociala störningar — men ändå ingenting verkligt allvarligt. Det var först mot slutet av 1950-talet, när den internationella integrationen gjorde ett snabbt ryck framåt, som prisstegringar började uppfattas som ett allvarligt hot mot betalningsbalansen och därför också mot ett lands ekonomiska självständighet.

De direkta anledningarna till prishöjningarna har varit av olika slag under olika perioder. Vid 1950-talets mitt var det en plötslig ökning av investeringarna som åstadkom inflationstrycket, under Koreakriget strax innan liksom under de senaste åren i Förenta staterna var det en kraftig höjning av de militära utgifterna. Vid andra tillfällen har en ökning i eller omläggning av konsumtionen lett till samma resultat. De ögonskenliga orsakerna har i själva verket varit av så olika natur att det finns all anledning att gräva djupare för att försöka finna en viktigare förklaring. Och eftersom priserna har fortsatt att stiga också under en allmän ekonomisk nedgångsperiod — med i genomsnitt 1,1 procent om året för de västeuropeiska länderna åren 1951-1957 (1,7 procent i Förenta staterna) och 2,1 procent åren 1957-1958 (2,8 procent i Förenta staterna) — är den allmänna tesen om tillgång och efterfrågan inte tillräcklig som förklaring.

De tillkommande faktorerna bottnar huvudsakligen i själva systemet. De flesta storföretag opererar med en målsättning av mellan 10 och 15 procents vinst på kapitalet efter det att skatten är betald. De flesta av dem uppfyller vanligen målsättningen genom att öka kostnaderna med en bestämd procentsats, vad de kallar utjämnande kostnad per produktionsenhet, varvid de utgår från en 'standard' eller normalkostnad när fabriken arbetar till 75 eller 80 procent av sin kapacitet. En annan metod är att börja med att fastställa ett lämpligt försäljningspris och sedan utforma produkten i överensstämmelse därmed. Båda metoderna medför att ökade kostnader — reella eller i form av högre produktion - också leder till högre försäljningspriser. Eftersom storföretagen dessutom samordnar sina prisförändringar har relationerna mellan priserna i stort sett en tendens att vara tämligen orubbligt förankrade.

Det är emellertid inte alltid förhållandet. Storleverantörer drar till sig storköpare, den växande internationella integrationen mångfaldigar möjligheterna till verklig konkurrens, nya produkter måste lanseras med sänkta priser för att slå igenom och det händer ibland att regeringen fastställer priserna. Därför måste också de största företagen ibland acceptera högre kostnader. Men ingenting av allt detta inträffar tillräckligt ofta för att rubba den allmänna slutsatsen att företagen i vanliga fall kan låta och också låter slutkonsumenten betala de ökade kostnaderna.

En följd av detta är att höjda företags- och affärsskatter avsedda att dämpa inflationen nästan oundvikligen får motsatt verkan: vinsten blir oförändrad medan skatten läggs på priserna vilka stiger ytterligare. Företaget kommer bara att fungera som en inofficiell skatteindrivare. En ännu

större paradox är att en deflation kan visa sig få inflatorisk verkan: när produktionen sjunker under gränsen för lönsamhet, tvingas företaget höja priserna.

Ibland ser det ut som om storföretagen skulle eftersträva högre kostnader. För att kunna locka till sig och behålla arbetskraft när det råder brist på dylik brukar de vanligen betala — eller tvingas betala — topplöner. För att vidare kunna utöva en viss kontroll över arbetarnas krav har de börjat lämna garanterade löneökningar i långfristiga löneavtal (vilka nu täcker en tredjedel eller mer av fabriksarbetarna i många länder). I de flesta fallen uppvägs löneökningarna mer än väl av höjd produktivitet. Men ibland är detta inte fallet utan arbetskostnaderna stiger. Viktigare är emellertid att när storföretagen ställs inför valet mellan att motsätta sig en löneökning eller generalisera den, ligger det i allmänhet i deras eget intresse att följa den sistnämnda linjen. De högre arbetskostnaderna sprider sig till mindre företag med lägre produktivitet, vilka måste höja priserna. Storföretagen kan då antingen följa med i prishöjningen och inkassera högre vinster eller behålla de gamla priserna och erövra en större del av marknaden på småföretagens bekostnad. I vissa länder är systemet för löneförhandlingar så utformat att det direkt ställer företagen inför detta val. Det gäller exempelvis Västtyskland. Där blir bestämmelserna i ett avtal gällande för en hel industriergren så snart arbetsgivare som sysselsätter hälften av det sammanlagda antalet arbetare har accepterat det eller ifall någon av de båda parterna får officiellt samtycke till att vidga avtalet. I praktiken 'vidgas' de flesta avtalen.

Vad som ger allt detta så stor betydelse är reaktionen bland arbetarna. Av anledningar som ska behandlas senare har en vittgående omsvängning skett vilken överfört initiativ och makt från de centrala arbetarorganisationerna till periferin, från fackföreningsrörelsen till officiella eller inofficiella verkstadsklubbar. Eftersom det råder en relativ brist på arbetare, framför allt specialutbildad arbetskraft, har dessa halvt självständiga organ fått ett inflytande som gör det möjligt för dem att när de så önskar framtvunga en kraftig höjning av lönerna på det lokala planet. Denna höjning kan ta formen av ett lönetillägg som läggs ovanpå de centralt förhandlade lönerna. Vanligen sker höjningen mindre direkt genom att ackordslönerna justeras uppåt och timlönerna anpassas efter dem. Ibland tillgrips ännu mera slingrande vägar som att jonglera med övertid och med definitionen av arbetsuppgifter eller till och med att konstruera 'vetenskapliga' måttstockar för produktiviteten vilka därefter läggs till grund för förhandlingarna.

Vilken metod som än används, uppfattas lönehöjningen av andra som en signal att göra det samma, en signal som förstärks av kontakterna mellan arbetare i företag med många fabriker, av eftergiftsvilligheten hos företagsledare vilka kan lägga de ökade kostnaderna på priserna och av rörligheten bland arbetarna. Också officiella åtgärder beträffande lönerna får samma verkan tack vare den publicitet de ger åt löneökningar, understrykandet av lika lön för lika arbete samt sättet att fastställa lönenivån genom jämförelser. Under ett gott år kan lokala löneglidningar fördubbla, tredubbla eller mångdubbla de löneökningar som uppnåtts genom centrala förhandlingar. Ofta, exempelvis i Sverige på 1950-talet, var löneglidningen den enda faktor som ledde till ökade reallöner.

Den har också en indirekt verkan som förmodligen är ännu viktigare. Ingen facklig ledning kan låta verkstadsklubbarna — som på många håll är konkurrenter — få ett alltför stort försprång. Därför påskyndar löneglidningarna nästan alltid försöken att åstadkomma en 'konsolidering' genom förhandlingar om nya löneavtal. Även om större delen av statistiken gäller årsperioder, varigenom siffrorna också påverkas av andra faktorer, och även om det inte finns någon exakt metod att få fram i hur hög grad de fackliga ledarna påverkats av lokala lönerörelser respektive av sin egen övertygelse om hur höga löner näringslivet kan bära, är det typiskt för alla länder att år med kraftig löneglidning vanligen följs av år då de centrala löneförhandlingarna leder till stora

löneökningar. Ovan visar en tabell utvecklingen i Storbritannien, men liknande tabeller kan utarbetas för de flesta länderna. Ett land – Sverige sedan 1966 – har gjort konsolideringen av löneglidningen till en särskild fråga som behandlas i de centrala löneförhandlingarna.

Storbritannien: lönehöjningar och löneglidningar från oktober 1958 till oktober 1966 (procentuella förändringar från föregående år).

	Avtalsenliga timlöner	Löneglidning
1958	+ 3,7	- 0,6
1959	+ 1,3	+ 1,4
1960	+ 5,5	+ 2,1
1961	+ 6,4	+ 0,5
1962	+ 4,2	+ 0,2
1963	+ 2,3	+ 1,3
1964	+ 5,7	+ 2,4
1965	+ 7,3	+ 2,2
1966	+ 5,6	+ 0,9

Man kan inte vänta sig att någon arbetarorganisation frivilligt skulle avstå från att följa signalen till en löneökning. Jämförelser mellan inkomster och status är en av de få konkreta utgångspunkterna under löneförhandlingarna, de är den viktigaste motiveringen för fackföreningsrörelsen, den oftast använda mätaren på fackföreningarnas effektivitet och ett av de tyngst vägande argumenten vid förhandlingsbordet. Den höga sysselsättningen har minskat lönedifferenserna men har samtidigt fått arbetarna att reagera kraftigare mot dem och protestera så snart lönedifferenserna ändras. Samtidigt har förhandlingarna, som berör allt vidare områden och har fått en alltmer officiell karaktär, gjort jämförelserna mera 'vetenskapliga'.

Det är visserligen svårt att finna någon enda strejk som startats enbart för att hålla jämna steg med grannarna eller för att hindra grannarna från att få det bättre. Men det är lika svårt att finna någon strejk under vilken arbetarna inte nyttjat någon form av jämförelse som ett huvudargument mot arbetsledningen och som ett sammanhållande band bland de strejkande själva. Ännu svårare är att finna ett enda framgångsrikt försök att generellt sett förbättra de lågavlönade arbetarnas relativa ställning. Hittills har varje solidaritetskampanj — som de flesta fackliga centralorganisationerna förpliktat sig att stödja — övergått till en spontan och vittomfattande rörelse för att ge de andra arbetargrupperna samma förmåner som de lågavlönade vunnit, varigenom klyftan består.

En viktig konsekvens av utvecklingen, även om den i lika hög grad är en följd av tekniska faktorer (exempelvis den ökade automatiseringen) som av den växande tendensen att göra jämförelser, är att allt mindre grupper av arbetare är i stånd att utöva ett allt större inflytande genom att gå i spetsen för löneutvecklingen. I Frankrike var det arbetarna vid Renaultverken som vid 1960-talets början utgjorde förtruppen när det gällde att kämpa för förbättrade löner och semestervillkor. Också i Storbritannien har det i hög grad varit bilarbetarna som tagit initiativen. I Västtyskland spelade metallarbetarna samma roll, i Nederländerna varvs- och verkstadsarbetarna medan i många länder, i synnerhet Sverige, hela exportsektorn har varit den ledande. Överallt kan man också finna ledarna i olika firmor, fabriker eller till och med fabriksavdelningar. Genom att driva upp inkomsterna till den högsta gräns som tillåts av produktionshöjningarna i de mest dynamiska branscherna eller företagen ger de en norm för jämförelser som senare, när den läggs till grund för andra förhandlingar, kan driva upp genomsnittslönen mycket högre än produktionsökningen för näringslivet i dess helhet.

Nationalekonomer har kallat denna utveckling för en 'löne-löne-spiral'. 'Jämförelsekonventionen' utsätts för ständig beskjutning av löneplanerarna, medan experter på industriella relationer förgäves letar efter former av löneglidning som inte sprider sig från den ena arbetargruppen till den andra. Företagsledningarna har funnit det nödvändigt att förlägga diskussionerna om lokala löne- och ackordsnormer till en allt högre instans inom företaget. Och eftersom det är industriarbetarna själva som utnyttjar gynnsamma tillfällen till att skaffa sig högre löner och bättre arbetsvillkor, och deras aktioner i allt högre grad organiseras av deras egna representanter och förtroendemän inom företaget, har kampen mot löneglidningen blivit liktydig med ansträngningarna att begränsa deras inflytande. Denna fråga behandlas vidare i Kapitel 7.

En annan konsekvens är att lönerna blir något mindre beroende av det allmänna läget på arbetsmarknaden. Det är en naturlig utveckling eftersom så mycket beror av speciella situationer skapade av växelverkan mellan företagsledningens effektivitet och arbetarnas aktivitet, liksom av speciella situationer skapade av efterfrågan på vissa typer av specialarbetare. I Förenta staterna har exempelvis den alltjämt relativt höga arbetslösheten inte hindrat att genomsnittslönerna efter kriget stigit kraftigt och nästan oavbrutet. I Storbritannien har lönerna visat sig ännu självständigare, och en liknande utveckling har gång på gång rapporterats från andra västeuropeiska länder. Olika industrigrenar har kunnat visa upp ett identiskt mönster : ekonomisk tillbakagång och avskedande av arbetare har förekommit samtidigt med stigande löner exempelvis i den brittiska bomullstextil-industrin i början av 1950-talet eller i de amerikanska kolgruvorna under större delen av efterkrigstiden. Inom vissa gränser fortsätter lönepressen oberoende av smärre förändringar på arbetsmarknaden i stort, och därmed fortsätter trycket på priserna.

Ingen av dessa båda faktorer skulle betyda särskilt mycket i ett slutet ekonomiskt system annat än för dem som befinner sig i den olyckliga situationen att de inte har makt att påverka utvecklingen. Men de ekonomiska systemen i västerlandet har blivit allt öppnare och alltmer integrerade. Därför har utvecklingen kommit att bli ett allvarligt problem, ett problem som varken affärsvärlden eller arbetarrörelsen i dess nuvarande utformning kan göra mycket åt.

Integrationen

De olika västeuropeiska länderna har nu en levnadsstandard som i stort sett ligger på samma nivå. Industrin håller snabbt på att bli lika betydelsefull för de flesta länderna. Det är i allt högre grad Carnaby Street som levererar mönstret för kläderna, Turin för bilarna och Harvard Business School för företagsledarna. Och horder av turister — 75 miljoner enbart i Västeuropa 1965, och turismen ökar med 12 procent per år — reser in i och ut ur länderna, jämför och lär sig tycka om främmande produkter.

Här är det inte bara frågan om allt större likformighet utan om ett allt större ömsesidigt beroende. Vi kan nu räkna med att 'Brittiska lönehöjningar chockerar tyskarna' (en rubrik i *Times*), att räntesatserna runt om i Europa stiger i höjden när en amerikansk president uppmanar affärsmännen att skära ner sina investeringsprogram utomlands eller att omfattningen av tomatodlingen på Sicilien bestäms i Bryssel. Bakom dessa glimtar ligger konkreta fakta, exempelvis den växande integrationen mellan de sex länderna i gemensamma marknaden, vilkas inbördes handel ökade från en tredjedel till hälften mellan 1958 och 1965, vilkas jordbruk nu till tre fjärdedelar är grundligt internationaliserat och vilkas nationella produktion redan till stor del är direkt påverkad av gemensamma marknaden — till en omfattning av 11-12 procent i Västtyskland och Frankrike och dubbla denna siffra i Beneluxländerna. Och i bakgrunden pågår en ännu viktigare utveckling. Det ekonomiska avståndet mellan alla de västerländska kapitaliststaterna minskar alltmer. Nu hämtar de från varann cirka hälften av världsexporten, medan de för 15 år sedan bara tog två

femtedelar av en mycket mindre export. De får också tre fjärdedelar av det internationella privatkapitalet i jämförelse med mindre än hälften tidigare. Och om framgångarna i tullförhandlingarna i maj 1967 (Kennedyrundan) visar sig hålla i framtiden, är dessa relativt rika länder villiga att gå ännu längre på integrationens väg.

Skälen till deras växande ömsesidiga intressen av varann är lätta att inse. Mycket generellt kan sägas att ju mera komplicerade, tekniskt sett, de industriella tillverkningsmetoderna blir, desto mera beroende blir varje land av det gemensamma tekniska kunnandet. Hur stort beroendet är kan ingen säga. Men en antydning om det kan vi få genom att granska efterfrågan på vetenskapsmän och de summor som betalas för tekniska nydaningar. Under perioden 1949-1966 drog enbart Förenta staterna till sig cirka 100 000 utländska, främst europeiskt utbildade ingenjörer, vetenskapsmän och läkare. Vid slutet av denna period motsvarade tillströmningen en tiondel av de amerikaner som avlade slutexamen vid de tekniska högskolorna och nästan en tredjedel av de medicinska doktorsexamina i Förenta staterna. När det gällde betalning för licenser, royalties; patent etc. — 'den tekniska betalningsbalansen' — hade Förenta staterna ett årligt överskott gentemot Västeuropa på ca en miljard dollar. Det är inte hela detta utbyte som går mellan Förenta staterna och Europa, men huvuddelen gör det. Strömmen av vetenskapsmän och pengar för royalties ger bara en ungefärlig antydning om hur beroende länderna är av varandras kunskaper, men bilden visar i alla fall klart och tydligt, som Kuznets påpekat (i *Postwar Economic Growth*), att 'en stor del' av produktionskapacitetens ökning i varje land 'beror ... av uppfinningar och tekniska och sociala framsteg i andra länder'.

Storleken är en annan faktor. Möjligheterna till produktion och avsättning är nu så betydande att många företag helt enkelt växer ur sin nationella marknad, framför allt när de måste dela den med andra. Så snart det blir nödvändigt att exportera, blir det också nödvändigt att upprätta en internationell försäljningsorganisation, och därifrån är steget inte långt till en internationell verksamhet i stor skala : tillverkning, service etc. På så sätt föds ett multinationellt företag.

Detta har ägt rum överallt sedan kriget, men utvecklingen blev särskilt dramatisk i Förenta staterna. De amerikanska storföretagen, som inte bara växt under kriget utan också fått sin växtpotential ökad, stormade in i de övriga västerländska kapitalistländerna på 1950- och 1960-talen. Fram till 1964 'sjudubblades deras investeringar i Västeuropa till 12 miljarder dollar, medan de fyrdubblades i Kanada till 14 miljarder, framför allt inom fabriksindustrin. Så mycket som en fjärdedel av samtliga amerikanska industriella investeringar går nu till att anlägga fabriker och anskaffa utrustning utanför Förenta staterna, och den allra största delen går till de ovannämnda båda områdena. Två femtedelar av alla investeringar som nu görs i Kanada är amerikanska, och även om motsvarande siffra i Västeuropa bara är sex procent, kontrollerar amerikanska intressen en stor del av kapitalinsatsen i vissa mycket viktiga industrier. I Storbritannien har amerikanerna halva bilmarknaden och två femtedelar av marknaden för datamaskiner, oljeprodukter, traktorer och jordbruksmaskiner. I Frankrike har de ungefär två femtedelar av marknaden för elektronisk apparatur. I Västtyskland har de nio tiondelar av råoljan, cirka två femtedelar av livsmedel, drycker och tobak och en fjärdedel av bilar och elektronisk apparatur. I de flesta länderna skulle en mera detaljerad uppsplätning visa ett ännu större amerikanskt inflytande inom de snabbast växande grenarna av den kemiska industrin, läkemedelsindustrin, elektronindustrin och andra områden som är starkt beroende av forskning.

Eftersom bara de största företagen inom en industrigren har den struktur och de resurser som möjliggör utländska investeringar, blir deras aktivitet en ytterligare uppmuntran till integration. Till en början slår de nationella företagen sig samman i ett försök att öka sin styrka och lättare kunna bekämpa inkräktaren, och på så sätt uppstår den ström av sammanslagningar i alla länder

som omnämndes i första kapitlet. Regeringarna ingriper aktivt som äktenskapsmäklare för företagen, och också de mest motspänstiga parterna lockas och slutligen tvingas till altaret — detta har inträffat gång på gång i Västeuropa, framför allt i Frankrike under den pågående femårsplanen (1966-1970). Vissa regeringsdepartement i Storbritannien har visat upp en märklig form av initiativ : de har gett näringslivets organisationer råd i frågan hur dessa 'i allmänhetens intresse' bäst skulle kunna kringgå bestämmelserna i den del av lagstiftningen som förbjuder monopol och andra konkurrensbegränsande företeelser.

Det finns emellertid gränser för hur långt man kan komma på denna väg. Också när hemma-industrierna kan mäta sig med inkräktaren vad omfånget beträffar, kan en multinationell firma erövra en stor del av marknaden tack vare att den har resurser av en storleksordning som inte ens de allra största nationella företagen utanför Förenta staterna har någon motsvarighet till. För att ta ett exempel har Volkswagenwerke, Västtysklands största företag som självt har gått över de nationella gränserna, en *omsättning* som inte är mycket större än General Motors *nettovinst*. Péchiney, som på hösten 1966 motvilligt tvingades att bli ett av de sex största företagen i Frankrike, ett av de 30 ledande företagen utanför Förenta staterna och leverantör av nio tiondelar av det aluminium som förbrukas i Frankrike, har en produktion som ligger under någon av de stora amerikanska aluminiumproducenternas; två av de sistnämnda har nyligen fått fotfäste på Péchineys hemmamarknad. Den sammanlagda brittiska, västtyska och franska marknaden för elektroniska kapitalvaror utgör bara en femtedel av den amerikanska marknaden men delas mellan tre nationella grupper av företag. De 20 största amerikanska företagens sammanlagda omsättning motsvarar ungefär Västtysklands bruttonationalprodukt, som är den största i Västeuropa. Och eftersom en handfull amerikanska firmor står för huvuddelen av de amerikanska investeringarna i Västeuropa, och eftersom dessa firmor stöds av en forskningsverksamhet i Förenta staterna som är två eller tre gånger så intensiv som den vilken bedrivs i något europeiskt land, har de rent nationella firmorna utanför Förenta staterna inte stor chans i konkurrensen, hur mycket de än stöds av sina regeringar.

En av det enskilda näringslivet organiserad 'federation à la carte' har i någon mån bidragit till att hjälpa de nationella bolagen genom att på ett internationellt plan samordna deras tekniska landvinningar och ekonomiska resurser. Multinationella obligationslån har upptagits för att utnyttja en rad olika kapitalmarknader och eurodollarmarknaden, vilken är det närmaste vi har till en verkligt internationell penningmarknad, har fått ett fenomenalt uppsving. Men det enskilda näringslivet går ofta märkliga vägar. Europeiska bolag som saknar tekniska kunskaper eller kapital har en tendens att sluta sig till eller underordna sig amerikanska firmor, vilket har varit fallet med Machines Bull i Frankrike, Olivetti i Italien och Rootes i Storbritannien, snarare än att söka stöd hos andra europeiska firmor som också saknar tekniska kunskaper och kapital. Det finns naturligtvis undantag, och vissa av dem är ganska viktiga, exempelvis sammanslutningen av Agfa och Gevaert eller av ICI, Ilford och Ciba (som när detta skrevs ännu inte var fullbordad) för att bekämpa Kodak. Men de är i alla fall bara undantag, och att döma av utvecklingen inom de viktiga industrier som grundar sig på vetenskaplig forskning, exempelvis datamaskiner och andra elektroniska kapitalvaror, telekommunikationer, transportflyg etc., har de inte alls förekommit i den omfattning som skulle ha behövts för att återställa jämvikten. Industriell effektivitet går aldrig parallellt med nationalism.

Det är här som de statliga federala strävandena kommer in i bilden. Gemensamma marknaden, Storbritanniens misslyckade försök att bli medlem av den, Wilsons förslag till en europeisk teknologisk gemenskap (liksom Johnsons snabba och profylaktiska erbjudande om hjälp) skulle knappast ha betytt någonting alls om inte de amerikanska storföretagen hade börjat uppträda hotfullt (vilket också Sovjetunionen gjorde, även om det inte faller inom ramen för denna bok).

Många av de europeiska regeringarnas detaljerade initiativ verkar inte heller ha någon större betydelse : drygt hälften av 1965 års memorandum till sexstatsgruppen om *Bildandet av europeiska bolag* behandlar 'bildandet av storföretag'. Länderna har gått en bit på väg i riktning mot den gemensamma europeiska kapitalmarknad som är en nödvändighet om inte de planerade jätteindustrierna ska tyna bort, och ytterligare åtgärder i denna riktning har föreslagits i Segré-rapporten. Trots att länderna är så känsliga i frågan om nationell suveränitet, har vissa av dem gått med på att samarbeta i vissa speciellt kostsamma och militärt betydelsefulla flyg- och rymdtekniska och kärnforskningsprojekt. Andra har inlett en effektiv kombinerad operation för att motverka de fördelar som dollarbolagen (och i viss mån pundbolagen) åtnjuter tack vare de rådande internationella finansiella överenskommelserna.

Inte ens den mest nationalistiska stat skulle kunna utträta allt detta ensam. Den skulle inte ha tillräckliga resurser för de positiva åtgärderna, och de negativa — exempelvis att unilateralt bannlysa amerikanska företag — skulle bara skada det egna landet : antingen skulle de bannlysta företagen hålla sig borta, vilket skulle rubba jämvikten i affärsvärlden ytterligare, eller också skulle de slinka in igen bakvägen, vilket de gång på gång har gjort eller hotat göra i Frankrike genom att ta omvägen över Västtyskland, Italien eller Belgien. Också de som ogillar integration måste erkänna att ett effektivt försvar är ett integrerat försvar. Det är visserligen omöjligt att på förhand avgöra vilken form den slutliga integrationen kommer att få eftersom den beror på de problem som länderna ställs inför, men den bristande balansen i det västerländska affärslivet visar att huvudvikten måste läggas vid de övriga kapitalistländernas sammanslutning för att hålla stånd mot Förenta staterna. Också de Gaulle har i praktiken erkänt detta genom att motvilligt upphäva förbudet mot amerikanska investeringar i Frankrike och lika motvilligt fortsätta på vägen till ytterligare integration i EEC eftersom (som han sade vid slutet av sitt besök i Bonn i juli 1967) 'det är absolut nödvändigt att fransmännen och tyskarna håller ihop. Annars blir det omöjligt att hålla stånd mot Amerikas övermakt'.

Om man ser frågan ur en annan synvinkel är det givet att länder där full sysselsättning råder har svårigheter att snabbt övervinna flaskhalsar i tillförseln av varor från den egna produktionen och att möjligheten att importera produkter från länder med en likartad ekonomisk struktur nu har blivit en ersättning för den större omställningsförmåga som tidigare var följden av outnyttjad produktionskapacitet och omfattande arbetslöshet. Så småningom leder denna form av import till ett systematiskt utbyte och till en alltmer genomförd internationell arbetsfördelning. Ett välkänt exempel är att de industriellt utvecklade länderna i väster på 1950-talet svarade för mer än hälften av den totala ökningen i världsimporten av kapitalvaror, medan motsvarande siffra under perioden 1899-1937 var en fjärdedel. Den största ökningen föll på de fyra stora producentstaterna: Förenta staterna, Västtyskland, Storbritannien och Frankrike.

Denna och en rad andra former av ländernas ömsesidiga beroende har tagit bestämd form i ett nätverk av fördrag och överenskommelser framför allt mellan de västerländska kapitaliststaterna men också i andra delar av världen. De sträcker sig från den unilaterala typen, exempelvis de västeuropeiska ländernas åtgärder för att öka valutornas konvertibilitet vid 1950-talets slut, till den multilaterala typen, exempelvis Konventionen för lösandet av tvister mellan stater och medborgare av andra stater, från begränsade tekniska samarbetsorgan, exempelvis Internationella flygtransportförbundet (IATA) till alltomfattande organ likt Organisationen för ekonomiskt samarbete och utveckling (OECD), från den finansiella till den militära typen, från bestämmelser som enbart gäller de avtalsslutande länderna till bestämmelser som är allmängiltiga. Det är sannerligen ett mäktigt nät.

Bland det viktigaste just nu är systemet för bestämda växelkurser mellan de olika ländernas

valutor. Systemet föddes omedelbart efter andra världskriget som ett försök att undvika det finansiella kaos som rådde på trettioalet. Det har mycket sällan utsatts för allvarliga påfrestningar och försvaras nu nästan lika desperat av storföretagen, vilka fruktar den osäkerhet som deras internationella operationer skulle drabbas av ifall växelkurserna varierade, och av riksbankerna, vilka samtidigt med att de försvarar valutans stabilitet också hävdar sin självständighet gentemot regeringarna, som av regeringarna själva, vilka fruktar att fördelarna av en devalvering inte uppväger nackdelarna, framför allt den inflation som kan starta i ett läge kännetecknat av hög sysselsättning eller utlösas av spekulaton. Detta system styrs av OECD :s mäktiga och föga kända 'Arbetsgrupp III' bestående av ledande representanter för de olika ländernas riksbanker och ekonomiska regeringsorgan. De sammanträder i Paris nästan varje månad för att ägna sig åt 'ömsesidig bevakning' av ländernas ekonomiska politik. En fixerad växelkurs underlättar en internationell penningcirkulation, vilket i sin tur hjälper alla de integrationistiska krafter vi talat om, medan hela systemet stärks. Ett exempel — även om det villigt erkänns att fallet är extremt — visar hur detta kan gå till: de sex staterna i gemensamma marknaden enas om att införa gemensamma priser för jordbruksprodukter som bygger på en europeisk valutaenhet. I praktiken avskär detta en så stor del av ländernas produktion från följderna av en förändring i växelkurserna att de skulle (om man bortser från en verkligt allvarlig kris) förlora en stor del av sin betydelse som politiska redskap. Följden är att växelkurserna inom gemensamma marknaden blir svåra att rubba och att EEC blir ett embryo till en valutaunion.

Det ömsesidiga beroendet är en påfrestande form av samexistens. Ju friare och snabbare strömmen av varor, kapital, tekniskt kunnande och människor flyter, desto sårbarare och mera utsatta för gemensamma svårigheter blir länderna. Det direkta resultatet av detta är att de i sin ekonomiska politik tar allt större hänsyn till internationella betalningsfrågor. Storbritannien, som på detta område haft de svåraste problemen att brottas med, tvingades av rubbningar i betalningsbalansen att gripa till allmänt deflatoriska åtgärder åren 1947, 1949, 1951, 1955, 1956-1957, 1961, 1964, 1966, 1967 och 1968. De bär i sin tur största delen av ansvaret för den brittiska ekonomins ytterst dåliga växttakt. I andra länder har lika drastiska åtgärder tillgripits av liknande anledningar vid olika tillfällen sedan kriget. I dem alla har, som påvisats i första kapitlet, faran för importerade rubbningar i stabiliteten varit ett av de viktigaste argumenten för nationell planhushållning. Den har också varit ett minst lika kraftigt argument för internationell samordning. Ty medan den nationella planhushållningen skapar risker för godtycke i den ekonomiska politiken, blir det allt viktigare för andra länder att kontrollera eller åtminstone påverka den. Men internationella avtal är så stela i sin utformning och arbetet på att få dem godkända enhälligt — det enda sättet så länge varje land är suveränt — så mödosamt att det skulle vara praktiskt taget omöjligt att ta det ytterligare steget att samordna planhushållningen i olika länder. Världen är hänvisad till något som mest av allt liknar en förvirrad röra av ömsesidig utpressning, av ständigt skiftande allianser, av partiella och ensidiga försök att anpassa sig till vad som verkar vara trenden för dagen samt av ekonomisk kapplöpning. Detta kan sannerligen inte kallas för internationell planhushållning, men det är den enda form som gör det möjligt för staterna att förbli självständiga samtidigt som de är ömsesidigt beroende av varann.

Riktning

Om man tar problemet med de stigande priserna eller problemet med den internationella integrationen vart för sig, skulle ingetdera se så svårt ut som de faktiskt är. Det är i kombination med varann som de utgör en explosiv blandning. Och eftersom båda två har djupa rötter i det västerländska kapitalistiska systemet — exempelvis i sådana företeelser som jätteföretagens och hela näringslivets snabba växt, den höga sysselsättningen, den allmänna optimismen beträffande

utvecklingen och mycket annat som har behandlats här — måste någonting göras för att stoppa explosionen.

Det är konkreta åtgärder som måste vidtas. Före första världskriget behövde ett land bara vänta på att guldmyntfoten automatiskt skulle justera sysselsättningen, priserna och världshandeln tills ett internationellt balansläge återställts. Detta var i varje fall uppfattningen bland de ledande kretsarna i Storbritannien. Mellan de båda världskrigen tillgrip man mindre automatiska metoder för att återställa balansen : devalvering, deflation, nedskärning av lönerna, tvångsstängning av fabriker. Men efter kriget blev det till följd av den inneboende stelhet i systemet som tidigare berörts allt svårare att urskilja den allmänna prisutvecklingen i tid. Om penningmyndigheterna ville föra en effektiv politik, måste de vidta åtgärder som var mycket långtgående och som sved ordentligt i skinnet.

Detta var i alla händelser fallet i Storbritannien. Ansträngningarna att återställa balansen på detta indirekta sätt kom att kosta landets utrikeshandel alltmer : det pris som måste betalas steg från t 300 miljoner dollar 1956 till drygt 7 000 miljoner 1967 (se ovan, s. 38). Det pris som människorna måste betala steg nästan lika snabbt : arbetslösheten nådde 2,1 procent 1958 och 3,1 procent på vintern 1963 (även om man måste ta hänsyn till verkningarna av en ovanligt kraftig köldvåg). När detta skrivs ser det ut som om vi måste räkna med en ännu högre siffra innan vi sett slutet av den pågående deflationsperioden. Det är omöjligt att beräkna hur mycket Storbritannien förlorat i ekonomisk växtkraft och internationell konkurrenskraft. Det är fortfarande det västerländska kapitalistland som växer långsammast och som ser sin andel av världsexporten sjunka snabbast.

Problemet gäller inte enbart kostnaderna. Indirekt ekonomisk planering kan helt enkelt inte fungera. Som vi tidigare har sett kan deflation få den paradoxala effekten att priserna stiger i stället för att sjunka. Det är nästan säkert att deflationen inverkar negativt på arbetarna och gör dem svårhanterligare, mindre effektiva och kostsammare eftersom de försöker bekämpa otryggheten genom att säga nej till nya maskiner, sänka arbetstakten eller lägga andra hinder i vägen för samarbetet med företagsledningen.

I grund och botten är indirekt planering vanmäktig när det gäller att sporra arbetarna. Kapitalet har alltid eftersträvat — och nästan alltid uppnått — en klart definierad arbetsprestation från de anställda och har alltid försökt genomdriva bestämda normer för arbetarnas uppträdande i fabriker. I utbyte har arbetarna haft traditionell frihet att leva annorstädes, kanske i slumkvarter men likväl i en egen värld med egna sociala och psykologiska karakteristika — den 'stat inom staten' som socialdemokraterna så stolt talade om före första världskriget och som fortfarande har lämnat en hel del spår inom de västeuropeiska arbetarrörelserna. Arbetarna var naturligtvis tvingade att skapa denna värld, eftersom det enda alternativet var total, omänsklig underkastelse under den tidiga kapitalismens otyglade våldsmetoder. Men lika viktigt är att arbetarna i stort sett fick frihet att göra det.

Detta är inte längre fallet. Ju mera komplicerat produktionssystemet blir och ju högre investeringarna i maskiner stiger över arbetarnas löner, desto viktigare blir arbetarnas skolning, yrkesutbildning och arbetsinsats — vilket gör det allt viktigare att kontrollera hur de tillbringar sin fritid. Eftersom så många arbetsuppgifter kräver specialkunskaper och det blir allt svårare att fastställa normer för arbetet — vilket delvis är anledningen till att företagen alltmer återgår från ackords- till timlöner eller till en kombination av dem båda — blir arbetarnas uppträdande under arbetet allt viktigare och deras personliga intresse för att produktionsmålen uppnås av största betydelse.

Ett tecken till den ändrade situationen är den kraftiga ökningen av kurser i industriell psykologi och sociologi vid universiteten och av personalsektioner i storföretagen. I samband med förändringen kan man också se en vida spridd och växande otålighet med den rent behavioristiska inställning till arbetsdisciplin som tar sig uttryck i deflationspolitik och dylikt och den lika vitt spridda uppfattningen att löne- och arbetspolitiken skulle kunna påverka arbetarnas privata inställning på ett direkt och positivt sätt. Jag menar inte att deflation eller allmänna regleringar fått lämna plats för direkt statlig kontroll eller diskriminering — detta skrivs mitt under den värsta deflationskris som Storbritannien upplevat sedan andra världskriget — utan att deflationen långsamt men säkert håller på att förlora sin ställning som viktigaste justeringsredskap och i Storbritannien alltmer uppfattas som en metod bland många andra vilken kan nyttjas tillsammans med de andra metoderna och jämföras med dem i fråga om effektivitet och kostnader. I många fall ingår den bara som en del i en större plan som syftar mindre till att åstadkomma en radikal förändring än till att lägga över tyngdvikten från indirekta till direkta kontrollmetoder, framför allt från själva deflationspolitiken till en lönepolitik.

Den nu rådande situationen i Storbritannien är ett typiskt exempel. Harold Wilson sade vid Trade Union Congress i september 1966: 'De vidtagna åtgärderna ... är inte negativa försök att gripa till gamla metoder: de ska användas till att bygga en språngbräda för framtida expansion' så snart två förutsättningar — 'växande produktivitet' och en 'pris- och inkomstpolitik' — kommit att accepteras i praktiken. De flesta västeuropeiska regeringarna har vid ett eller annat tillfälle efter andra världskriget kommit med variationer på samma tema : deflationen är inget mål i sig men den hjälper till att finna en annan ekonomisk rytm. I Frankrike ingick de trevande försök till en lönepolitik som gjordes 1958 och 1962-1963 som element i deflatoriska 'stabiliseringsplaner', i Belgien gjordes det första allvarliga löneplaneringsförsöket 1960, då det ingick i ett planerat tvåårigt lönestopp. I Danmark knöts lönepolitik och 'stabilisering' samman 1963, i Italien kom de första förslagen om en lönepolitik i samband med 1963 års 'konjunkturbekämpande', dvs. rent deflatoriska åtgärder.

Svängningen mot direkta metoder, kontroll i stället för planering, gäller inte bara arbetarfrågorna. Nu händer det allt oftare att bankerna får order att begränsa sin utlåning, att bolagen får investeringsdirektiv eller att avbetalningsfirmorna får sina kreditbestämmelser fastställda uppifrån. Monopollagstiftningen kan visserligen fortfarande vara ganska menlös, men den har fått en omfattande spridning genom hela systemet. Priskontroll är en långtifrån okänd företeelse. Men det har i allt högre grad blivit arbetarna som kommit i centrum för problemet. Den ekonomiska utvecklingen och planeringen beror i högre grad än någonsin tidigare på att en positiv kontroll kan utövas.

Löner

Lönepolitiken

De senaste åren har man i allt högre grad flyttat över tyngdvikten från allmänna planeringsmetoder till en 'framsynt och aktiv arbetsmarknadspolitik'. Det är felaktigt att uppfatta detta som att arbetarklassens krav ensidigt skulle ha bekämpats i den ekonomiska politiken. Varje ny löneökning har kunnat försvaras med att den närmast föregående var otillräcklig. I många länder framtvingades den slutliga omläggningen av en speciellt kraftig löneoffensiv: de italienska elektrikernas och maskinarbetarnas stora strejker på vintern 1962-1963, en metallarbetarstrejk i den västtyska delstaten Baden—Württemberg våren 1963, en gruvarbetarstrejk i Frankrike mot slutet av 1963. I andra länder företogs den sedan arbetarna hade vägrat att lätta på trycket på

betalningsbalansen, exempelvis i Storbritannien under samtliga fyra lönestopp efter kriget, i Förenta staterna 1962 eller i Frankrike under slutet av 1950-talet och början av 1960-talet. Men det går inte att bortse från att motsättningar mellan samhällsklasser spelat in. Så snart ekonomiska svårigheter tvingar en regering att gripa till restriktiva åtgärder, är det vanligen arbetarna och inte kapitalet som får bära den tyngsta bördan.

Detta förklarar varför relativa låglöneländer som Nederländerna kom att driva en lönebegränsande så kallad 'inkomstpolitik' med särskilt stor entusiasm. I Nederländerna, som varit pionjär på området, har industriarbetarlönerna efter kriget hört till de lägsta i Västeuropa. Så sent som 1959 låg lönerna 25 procent under de brittiska, franska och västtyska och var till och med lägre än de italienska. Också i Storbritannien, som är den senaste och viktigaste proselyten för en statlig lönepolitik, var arbetskostnaderna omedelbart före omställningen (början av 1960-talet) låga i jämförelse med andra västeuropeiska länders: hela tiden lägre än de tyska och franska för kemikalier, varv, motorfordon, stål och elektriska maskiner, lägre än i något av gemensamma marknadens länder för stål och bara obetydligt över de italienska för de flesta industrierna. Men detta spelar ingen roll. Det verkligt viktiga är att både Storbritannien och Nederländerna är speciellt sårbara för de internationella ekonomiska krafternas spel. I båda länderna är dessutom kapitalet relativt koncentrerat och har haft det relativt lätt att lägga större delen av bördan för en ekonomisk omställning direkt på arbetarna.

Den osymmetriska maktbalansen förklarar också nästa paradox: en lönepolitik antas trots att dess teoretiska grundval kan vara hur vacklande som helst. Nyckelordet är produktivitet, men det kan användas för brutto- eller nettoproduktion, för produktion inklusive eller exklusive försvarsbeställningar, för den totala produktionen, en industrigrens eller till och med en enda fabriks produktion. Den kan mätas i 'justerade' eller 'ojusterade' arbetstimmar per man — i det förra fallet tas hänsyn till kvalitet och till förutsättningarna för vissa specialiserade yrkesgrupper, vilket i sig är en nästan omöjlig uppgift. Enbart detta sistnämnda sätt att mäta produktiviteten kan ge upphov till kraftiga differenser. Beroende på vilken metod som beräkningen bygger på steg produktionen i Förenta staterna i genomsnitt per år under perioden 1889-1953 med antingen 1,6 eller 2,2 procent, den senare siffran nästan en halv gång till så hög som den förra.

Men också om vi kan enas om en metod, är det sannerligen inte lätt att tillämpa den. Bör lönerna skäras ner när produktiviteten sjunker? Eller höjas när den stiger också när andra faktorer — exempelvis betalningsbalansen — kräver återhållsamhet? Londontidningen Times expert på europeiska ekonomiska frågor påpekade exempelvis i juli 1966 att en produktivetsnorm av det slag som rekommenderats av Brysselkommissionen 'mycket väl skulle kunna ge de italienska fackföreningarna anledning att starta en hårdare lönekampanj'. De italienska fackföreningarna utgör inget undantag. Och dessutom — vem bär ansvaret för produktiviteten, företagsledningen eller arbetarna? Och ska vissa arbetare gå miste om samma lönehöjningar som andra arbetare får också när deras arbetsgivare tydligt och klart bär skulden för att produktiviteten inte stiger?

Svårigheterna är outtömliga, och eftersom de har sitt ursprung i motsatta åsikter om arbetarnas ställning i samhället och om själva arbetets natur, är de olösliga ifall ingen verkligt djupgående förändring kan åstadkommas. Det har lett till att experter i frågan förklarat att 'ständig och total kontroll' skulle vara en 'omöjlig uppgift' (John Corina i New Society den 19 november 1964) och varnat: 'Det är förmodligen inte rådligt att vänta sig alltför stor konsekvens i en statlig lönepolitik.' (Turner och Zoetewij.) Men de beslutande myndigheterna kan inte tveka och bromsa. De måste handla och de gör det på det enda sätt de förfogar över: genom regleringar och lagstiftning. Att resultatet — utom när det gäller rena lönestopp — vanligen blir en gräslig röra av invecklade bestämmelser är sannerligen inte gendomligt.

Tag Nederländerna som ett exempel. De riktlinjer som fastslogs på sommaren 1959 tog med i beräkningen produktionsökningar som uppnåddes av eller väntades i enskilda bolag, zondifferentiering, vinstdelningssystem, pensioner och lönesparande, sysselsättningsnivån i olika sektorer, lönernas och prisernas beräknade följder för de allmänna lönedifferenserna mellan olika företag och olika sektorer, anställningskontraktens längd och arbetsveckans längd. Man kan gott säga att det var komplicerat. Ett 'förtydligande' utsändes i oktober. Det angav i detalj de tidpunkter som skulle läggas till grund för produktivetsberäkningen när det gällde avtal av olika längd, de differenser som kunde tillåtas mellan den verkliga och den fastställda lönen samt den maximala tidsperioden innan den verkliga lönen inordnat sig i löneschemat, olika former för betalning av löneökningar när anställningskontrakten var av olika längd samt metoderna för att beräkna dessa olika former.

Det dröjde bara ett år innan man började fråga sig om inte andra bedömningsgrunder, exempelvis vinsten och reallönenivån, lämpligen också skulle kunna fogas in i arbetsproduktiviteten när man beräknade hur stor lönestegring som skulle tillåtas inom varje industri. År 1962 hade systemet blivit så komplicerat att regeringen lade fram en ny formel: 'Tag den genomsnittliga årliga produktivetsökningen under en viss period. Multiplicera den med tre. Lägg till två. Dividera med fyra. Resultatet är den tillåtna löneökningen.' Också detta system visade sig obrukbart. En våg av lönekrav drog följande år över landet, och i praktiken kom alla former av lönepolitik, med undantag för den rena deflationspolitiken, att överges långt innan de formellt upphävdes i december 1967.

I likhet med så mycket annat har den moderna arbetskraftsplaneringen sitt ursprung i krigen, framför allt det andra världskriget. Kärnfrågan — att få maximal produktion av en fullt sysselsatt arbetskraft utan att en alltför stor del går till högre konsumtion — är densamma. Och om man tar hänsyn till skillnaderna mellan en krigsekonomi och en instabil rustningsekonomi, visar det sig att många av de metoder som tillgrips för att lösa problemet liknar varann. Bland dem återfinns ett detaljerat system av lagar och bestämmelser som bland annat syftar till att begränsa kollektiva avtalsförhandlingar, ett invecklat system av gemensamma konsultationer, medling och skiljedom, bestämmelser för löne- och priskontroll, stora kvantiteter propaganda och 'stimulantia' som enligt en kritisk skribent från tiden för andra världskriget sträckte sig 'från appeller till plikt känsla och patriotism och vädjanden om att försvara frihet och demokrati till maningar att stödja kampanjen för hjälp till Ryssland, från skapandet av förhoppningar eller farhågor till vädjanden till vinstintresset eller hot om straff, från löften om en bättre värld i framtiden till konkreta förbättringar i människornas sociala och materiella villkor'. (F. A. Burchardt i *Studies in War Economics*.)

De första försöken till löneplanering i fredstid kom omedelbart efter kriget. Det var emellertid först vid 1950-talets slut, efter liberaliseringen av västmakternas handel och valutor, som de blev mera omfattande och systematiserade. Fram till 1957 var Nederländerna ensamt om att ha en verklig kontinuerlig lönepolitik och ett statligt maskineri för att genomdriva den. Därefter upprättade Österrike en blandad löne- och priskommission genom vilken regeringen kunde ta aktiv del i det redan existerande, starkt centraliserade löneförhandlingssystemet, och i Storbritannien tillsattes 'Cohen-rådet', rådet för priser, produktivitet och inkomster, med uppgift att 'hålla uppsikt över förändringar i priser, produktivitet och inkomstnivå ... och då och då rapportera därom'. På 1960-talet satte försöken med statlig kontroll igång på allvar: 1961 utökades den österrikiska kommissionens befogenheter så att den kunde fastställa allmänna principer för justeringar av löner och priser. 1962 gjorde Förenta staterna en försiktig framryckning till 'Cohenrådets' stadium genom att sätta upp en 'vägvisare' för lönejusteringar och den första av en rad årliga ekonomiska konferenser i Vita huset för att diskutera löne- och

prisnivån. I Storbritannien upprättades den kortlivade nationalinkomstkommissionen. Danmark fick ett något effektivare 'Cohenråd', det ekonomiska rådet, vars första rapport drog upp riktlinjerna för det omfattande program för pris- och lönestabilisering som startade följande år. Detta år — 1963 — fick lönepolitikinitiativen en högkonjunktur : Västtyskland utarbetade 'riktlinjer' för löneökningar och tillsatte ett expertråd för att granska läget och avge rekommendationer. Nederländernas sociala och ekonomiska råd försågs med officiella fullmakter. Den österrikiska kommissionen fick större makt. Till och med i Frankrike, där den kommunistiska Confederation Generale du Travail (CGT) länge hade stoppat alla ansträngningar att få igång en verklig löneplanering utanför den statliga sektorn, enades man på en 'inkomstkonferens' (oktober 1963—januari 1964) om att pröva ett rudimentärt system för att fixera lönemål och hålla uppsikt över utvecklingen. Därefter har Storbritannien under arbetarpartiets regeringstid gått i spetsen med sin *Statement of Intent on Productivity, Prices and Incomes* (Programförklaring beträffande produktivitet, priser och löner) som undertecknades av fackföreningsrörelsen och affärslivets organisationer i december 1964, Styrelsen för priser och inkomster, som fick i uppgift att granska lönernas (och prisernas) väg uppåt, samt ansträngningarna 1966-1967 att åstadkomma en total 'frysning för priser och inkomster'.

Också i länder med ett centraliserat system för avtalsförhandlingar som formellt är fristående från regeringens kontroll har statliga hänsynstaganden i praktiken kommit att spela en allt viktigare roll. Detta är fallet i alla de skandinaviska länderna, framför allt i Norge där regeringsingripanden har varit avgörande för de flesta löneavtalen ända sedan mitten av 1950-talet. Och i länder som av en eller annan anledning har skyggat för såväl statlig löneplanering som centrala avtalsförhandlingar har en förtäckt lönepolitik gjort sig allt märkbarare, exempelvis i Frankrike 1958 då det förklarades att en lönepolitik 'stod i överensstämmelse med och utgjorde en integrerande del av stabiliseringsmålen'. I Belgien inträffade en motsvarighet 1960, varefter den upprepades två gånger i Frankrike i samband med nya stabiliseringsprogram.

Påtryckningar

De flesta fackliga organisationerna har inte gått med på lönepolitiken. Öppet och effektivt motstånd har kommit från de största fackliga rörelserna i Frankrike (CGT) och i Italien (Confederazione Generale Italiano del Lavoro,

CGIL). Ett liknande motstånd knäckte de ansatser som gjordes i Belgien vid början av 1960-talet. I Förenta staterna har regeringens 'vägvisare' gång på gång huggits ner — det mest dramatiska exemplet var flygmekanikernas sex veckor långa officiella strejk på sommaren 1966. I Storbritannien gick visserligen fackföreningsrörelsen med på löneplanering när labour bildade regering 1964 och det såg ut som om löneplaneringen skulle kunna inarbetas i ett större sammanhang, men det fanns dock en hel del motstånd och tveksamhet. Direkt opposition kom från ledarna för ett antal små, snabbt växande teknikerförbund (ritare, förmän, arbetare i vetenskapliga institutioner, kameramän och tekniker i statlig tjänst) eller små grupper av specialarbetare i industrier på tillbakagång (ångpannetillverkare) . Reservationer kom från några av landets största fackförbund, inklusive Transport- och diversearbetarförbundet (Transport and General Workers' Union) som är det allra största.

Många som ursprungligen gick med på en lönepolitik — bland andra sjömän, bageriarbetare, brandsoldater och kommunalarbetare — ändrade sig när det blev allvar av planerna.

Också i de små länder där de fackliga ledarna sedan länge burit ansvaret för den statliga lönepolitiken — Nederländerna, Österrike och (med vissa reservationer) de skandinaviska länderna — började de traditionellt disciplinerade fackliga organisationerna visa sig oroliga och

vid enstaka tillfällen direkt motsträviga.

De hade tungt vägande skäl. I alla länderna är det bara en relativt liten del av arbetskraften som är fackligt ansluten — cirka 40 procent i Storbritannien, 16 i Frankrike, 22 i Förenta staterna, 45 i Sverige — och fackförbunden har tillräckligt svårt att locka till sig de oorganiserade arbetarna i vanliga fall utan att ha den extra belastningen av att ha accepterat att dämpa sina lönekrav. 'Det kommer sannerligen inte att bli lätt för oss', varnade ritarnas förbundsordförande TUC, 'att under sådana förhållanden övertala teknikerna att gå med på att betala de fackliga avgifterna, eftersom de i utbyte kommer att få ett lönestopp.' Dessutom har de redan anslutna arbetarna frihet att utträda igen — om de fackliga ledarna 'skulle misslyckas att övertyga sina medlemmar om att deras levnadsstandard höjts tack vare fackföreningarna, kommer medlemmarna att återta sin frihet'. (George Doughty, ordförande i Ritarnas och anslutna teknikers förbund, i september 1966.)

Också när arbetarna vill stanna kvar i fackföreningsrörelsen, finns det ingenting som säger att de nödvändigtvis behöver stanna kvar i samma fackförbund. Enligt en rapport fick hamnarbetarna i Hull motta informationsmaterial som visade att ett fackförbund stödde lönestoppet medan ett annat gick emot det, vilket ledde till att motståndaren (Transport- och diversearbetarförbundet) vann mycket starka sympatier. Visserligen är det möjligt att minska detta problem genom sammanslagningar, samordning av förbundspolitiken eller förbud mot att fackförbunden idkar tjuvskytte på varandras områden, men helt kan problemet inte lösas. Med ett enda undantag, Västtyskland, finns det så många konkurrerande förbund — drygt 600 i Storbritannien, närmare 200 i Förenta staterna, 150 i Frankrike, uppemot 90 i Nederländerna, 75 i Sverige etc. — och vart och ett av dem har så mycket att vinna av att ensidigt inrikta sig på att bli större, att inte ens de heligaste överenskommelser håller i längden. Tjänstemannaförbunden och de förbund som fått fotfäste i nya industrier, i vilka arbetarnas specialkunnande spelar en viktig roll, är särskilt aggressiva i detta avseende; de täcker nya, växande områden inom vilka den fackliga anslutningen i allmänhet är mycket låg, det är dessa förbund som är mest utsatta för att arbetarna kräver att få se konkreta resultat av sin anslutning och det är de som har minst att förlora om de rubbar den bestående ordningen i den fackliga världen — i Storbritannien fanns det 1966 cirka två miljoner tjänstemän och kontorsanställda av de nio miljonerna arbetare som var anslutna till TUC, men de hade bara sex av de 36 platserna i landsorganisationens styrelse (General Council).

Det kanske allra svåraste problemet för de fackliga ledarna är konkurrensen från organisationerna på arbetsplatsen.

Vi kommer i Kapitel 7 att visa hur dessa överallt ökar i makt och inflytande.

Förbundsordföranden i ett annat litet snabbväxande brittiskt tjänstemannaförbund (Clive Jenkins i Förmans-, arbetsledar- och teknikerförbundet) gav i april 1964 följande förklaring till att han motsatte sig en lönepolitik: 'Företagsnämnderna kommer att vända ebb till flod.

Arbetarnas officiella ledare kommer att tvingas lämna ifrån sig makten till dem som är villiga att utöva den på ett icke-officiellt plan.' Det finns inget gräsligare för en fackföreningsledare än att höra hur medlemmarna stämmer upp ropet: 'Det är vi som är fackföreningen!' (ett rop som kom från en grupp holländska typografer 1963 efter tre års kampanj för högre löner, vilda strejker och försök att demokratisera deras förbund).

När de fackliga medlemmarna försöker hävda sin egen vilja, uppfattas det som någonting irriterande och hotfullt av ledarna. Men det ingår också i en betydelsefull tradition och kan därför inte undgå att väcka sympati. Om ledningens uppgift är att 'skaffa mera', har den ända till helt nyligen ägnat sig åt just detta utan att tänka särskilt mycket på konsekvenserna i större skala av vad den gjorde. Fackförbunden var inte särskilt stora, arbetsmarknaden var mindre välorganiserad

än vad den nu är (vilket betydde att det dröjde ganska länge innan vinster inom ett geografiskt område eller en speciell yrkesgren spred sig över hela fältet) och näringslivet i sin helhet var alltför löst knutet till yttrevärlden för att drabbas särskilt hårt ens av generaliserade löneökningar. De fackliga ledarna kunde unna sig att bara vara ansvariga inför sina medlemmar och tillsynes oansvariga gentemot samhället i stort. Det är alltid frågan om en mycket partiell oansvarighet som var mera iögonenfallande under de stormiga perioderna när de fackliga organisationerna växte fram än under de långa perioderna av stabilisering, mera iögonenfallande under lugna perioder av ekonomiskt uppsving än under kriser och krig, och alltid beredd att slå till reträtt när den syntes hota systemet som sådant. Men ändå fanns denna oansvarighet där, den var stark nog att bilda underlaget till den separata, halvt självständiga 'arbetets värld' som omnämns i Kapitel 4 och stark nog att utgöra ett verkligt band — ett sammanhållande band av trots och utmaning mot det bestående samhället — mellan fackförbundens ledare och medlemmar.

Denna tradition har ännu inte dött ut. Det sociala landskapet, framför allt i Västeuropa, är fullt av den gamla, segregerade tidens fallfärdiga men inte övergivna byggnader. Traditionen var så seg att TUC tvekade i nästan två år innan den lade fram sitt material inför den brittiska statliga kommissionen för fackliga och arbetsgivarorganisationer, och den hindrade till och med TUC från att försöka ge ett mera ingående svar på deras egen ordförandes beklämda fråga: 'Vad är vi egentligen här för?' Traditionen lever vidare, även om den anpassat sig till den höga sysselsättningens och den ekonomiska stabilitetens villkor, i form av den bittra kamp för att försvara kollektiva avtalsförhandlingar som fortfarande förs av de fackliga ledarnas vänsterflygel, män som Frank Cousins i det brittiska Transport-arbetarförbundet, de västtyska metallarbetarnas ledare Otto Brenner, de ideologiska arvtagarna till Andre Renard, den hädangångne generalsekreteraren i Federation Generale des Travailleurs Beiges, eller majoriteten av ledarna i det italienska CGIL. Traditionen är till och med så stark att den fortfarande påverkar de fackliga ledare som brutit med den, vilket visade sig i början av 1967 när TUC tillbakavisade tvångsåtgärder för att begränsa lönerna och i stället föreslog ett frivilligt system i samarbete med Brittiska Industriförbundet.

Trots detta utövas ett enormt tryck mot traditionen och mot dess inneboende oansvarighet. Kapitalismen har de senaste femtio åren blivit så omskakad av krig, revolutioner och depressioner, och varje nation (med undantag för Förenta staterna) har vid ett eller annat tillfälle varit så nära undergång att bara de mycket blinda — eller de som har en mycket stark ideologisk drivkraft — har kunnat undgå att ta uttrycklig ställning i frågan. Dessutom behöver det knappast upprepas att de viktigare fackförbunden nu är oerhört mycket större än de var tidigare, både i absoluta tal och i relation till den sammanlagda arbetskraften. De förhandlar med storföretagen i en skala och under förhållanden som påverkar hela det ekonomiska livet. Vidare kan inget lands näringsliv bortse från konsekvenserna av den internationella integrationen. Medan en gång i tiden ett lands näringsliv var först och främst självexisterande och bara i andra hand ingående i ett större sammanhang, vilket medförde att omedelbara reaktioner på nationella problem inte innebar någon större risk, har nu planeringen kastat om ordningsföljden. Nu är det beslut om ekonomisk struktur, trend och planering som fattas, beslut som till och med påverkar de fackliga ledarnas ställning och uppgifter. Det skulle kunna vara direkt farligt att inte delta i besluten eller inte ta ansvaret för följderna av dem. Slutligen kommer en rad bidragande faktorer: den sociala ärelystnaden nu när höga fackliga poster i allt högre grad öppnar dörren till en anställning i statens tjänst för att inte tala om personlig och social säkerhet, en ideologisk utveckling som i allt högre grad sätter nationen framför klassen, ibland till och med statliga subventioner. Vilka faktorer som än kan ha spelat in, har det funnits en mycket klar tendens inom de västerländska fackföreningsrörelserna att lämna den särställda 'arbetarvärlden' och ansluta sig till 'samhället',

samtidigt som samhället i motsvarande grad har börjat uppfatta de fackliga organisationerna som en tillgång och inte som ett hinder.

Denna utveckling har ägt rum överallt. Den, som så mycket annat, startade under första världskriget när män från den fackliga eller den socialdemokratiska rörelsen togs upp som medlemmar av koalitionsregeringarna på båda sidor av fronten och representanter för den brittiska arbetarrörelsen för första gången fick vara med om att styra landet. Men det var först under andra världskriget som de (allierade) fackliga rörelsernas rätt att delta i regeringen accepterades definitivt. Sedan dess har landsorganisationernas ställning blivit så fast förankrad att den knappt påverkas av de normala politiska förändringarna i landet.

Det brittiska exemplet är ganska typiskt. TUC :s nerver stoppade inte för dess nyvunna frihet i Whitehall utan det skyndade sig att försäkra efterkrigstidens första konservativa regering :

Det är gammal tradition att TUC försöker samarbeta vänskapligt med den regering som sitter vid makten, oberoende av parti, och söker finna praktiska lösningar på landets sociala och ekonomiska problem genom överläggningar med ministrar och med den andra sidan av industrin. Därför behöver det inte råda någon tvekan beträffande TUC:s hållning till den nya regeringen. (TUC: s rapport 1952, sid. 300.)

De konservativa gengäldade detta. En 'ledande fackföreningsman' (enligt Martin Harrison i *Trade Unions and the Labour Party Since 1945*) förklarade 1957: 'Om jag vill tala med ministern, lyfter jag bara telefonluren.' Sedan dess har en mängd fackföreningsmän placerat sina bakkelar på de allt talrikare sätena i förvaltningen eller på konsultativa poster. Det stora ekonomiska rådet, styrelsen för priser och inkomster, de regionala planeringsorganen, den mängd av kommittéer och rådgivande organ som både de konservativa och labour omgett sig med efter kriget har alla fått sin beskärda del. De sex statliga utskott i vilka TUC var representerat 1934-1935 har växt till 60 1945, 81 1954 och uppgår nu till mer än hundra.

Den brittiska fackföreningsrörelsen har inte varit speciellt privilegierad. Turner och Zoetewij skriver i ett kapitel om lönepolitikens metoder och organ:

I åtskilliga europeiska länder utövar nu organiserade gruppintressen ett avsevärt inflytande på regeringspolitiken genom officiella kanaler (exempelvis genom de sociala och ekonomiska råden) och utgör på så sätt ett supplement till de traditionella parlamentariska systemen. Dyliga officiella och allmänna kanaler för meddelande av åsikter och för påtryckningar har visat sig mera användbara och mindre vill-samma än informella och skummare former av korridorpolitik.

Också en del av de fackliga organ som hållit hårdast på sin självständighet har dragits in i denna magiska cirkel av rådgivning och samtycke : i Italien har CGIL börjat vackla i sin isolationism (se nedan). Snösmältningen har till och med satt in i Frankrike, där CGT så länge vägrat att ta på sig något som helst ansvar för systemet och dess funktioner. Sekreteraren för CGT :s ekonomiska avdelning erkände i ett anförande för att klarlägga organisationens politik och samtidigt med att han underströk att den bara sände representanter till Commissariat du Plan 'som *observatörer*, inte som *deltagare*', att 'planen erbjuder vissa möjligheter, om än små, på områden i stil med undervisning och hälsovård, där vi av anledningar som här inte behöver upprepas kan utöva ett visst tryck'. Men hittills har den förändrade attityden inte gått längre än till att få planhushållarens blick att ljusna.

Fackföreningarnas samtycke

En beprövad metod att stärka de officiella fackföreningsledarnas målmedvetenhet är att frysa lönerna i den statliga sektorn. Staten är den överlägset störste arbetsgivaren i alla länder, och dess

åtgärder får ett enormt inflytande också inom andra sektorer. I Storbritannien fick sjukhus- och busspersonalen bära tyngsta bördan av lönebromsen 1957-1958, lärarna och statstjänstemännen drabbades hårdast av lönepausen 1961, järnvägsarbetarna hörde till de första offren för de restriktiva åtgärderna 1964. I Frankrike lyckades regeringen för första gången låsa lönerna genom att inrikta sig på de statsanställda. Sedan dess har utvecklingen passerat flera nya milstolpar, och nu finns det en ständig kommission som rapporterar om metoderna för att bestämma löner och lösa konflikter inom den statliga sektorn. Också i Italien 'är statens viktigaste redskap när det gäller att hindra lönerna från att stiga alltför kraftigt statens lönepolitik gentemot dess egna anställda och gentemot de anställda i de förstatligade industrierna överhuvud taget'. (Vittorio Foa, vice generalsekreterare i CGIL, i *International Socialist Journal*, juni 1964.)

En annan ofta använd metod är hotet om allvarlig arbetslöshet — en arbetslöshet som inte skulle bli följden av händelsernas spel utan av en medveten politik. Eftersom arbetslösheten var ovanligt hög i Storbritannien, Nederländerna, Västtyskland och Sverige i början av 1967, finns det många exempel att välja bland. Det brittiska är kanske det tydligaste. När regeringen deklarerade lönestopp i juni 1966, var det uppenbart inte som försvar mot någon försämring i det ekonomiska läget inom landet — näringslivet höll redan på att vackla under det deflatoriska trycket från de föregående 18 månaderna, och finansministern hade bara några veckor tidigare förklarat sig nöjd med det sätt på vilket läget utvecklades — utan i panikartad reaktion mot de faror som pundet utsattes för. Vi kommer kanske aldrig att få reda på hur äkta paniken egentligen var : å ena sidan hade Storbritannien fortfarande långt ifrån uttömt en speciell dollarkredit som Förenta staterna beviljat i september 1965 och en grupp åtgärder vidtagna eller utlovade av riksbankerna i juni följande år, å den andra 'hade det också länge stått klart att det inte fanns stort hopp om att återställa förtroendet för pundet så länge inkomstpolitiken gav intryck av att vara ett dåligt ekonomiskt skämt' (*Financial Times* den 19 september 1966) . Oberoende av om paniken var äkta eller inte ville regeringen få fackföreningarna att ge vika — och snabbt. Därför varnade Wilson TUC att varje försök att gå mot regeringens politik skulle bestraffas med allvarlig arbetslöshet — inte den halva miljon som han tidigare hade spått eller den miljon som nationalekonomerna hade förutsett, utan två miljoner. När TUC böjde sig, skärpte regeringen sina krav utöver vad som var omedelbart nödvändigt. R. H. S. Crossman, underhusets ledare, varnade de fackliga ledarna att de måste ställa in sig på att begrava de kollektiva avtalsförhandlingarna. Även om varningen snabbt dämpades och modererades, vandrade den genom alla förvaltningsnivåerna: 'Ingenting kan längre bli riktigt detsamma som förr.' En minister, Douglas Houghton, gick så långt som till att förutspå 'dirigering av arbetskraften för att ge våra absolut viktigaste industrier de arbetare de behöver' (*The Times* den 31 oktober 1966). Arbetarpartiets högkvarter tillade snabbt: 'Vilket naturligtvis är otänkbart i fredstid' — men inte snabbt nog för att eliminera intrycket att detta hade varit såväl tänkbart som framfört offentligt.

Samma slags baktankar ligger bakom mängden av bestämmelser som kontrollerar arbetskraften. I Storbritannien kom ett utslag i överhuset 1964 — Rootes mot Barnard — att 'slå botten ur den fasta tron på rätten att strejka och att vidta andra åtgärder inom industrin', en rätt som hade erkänts i närmare sextio år. Och denna botten har ännu inte reparerats. Trots arbetarpartiets vallöften kom 1965 års arbetskonfliktslag att lämna 'många nya ansvarsområden, som hade öppnats av utslagen 1964, oskyddade' (K. W. Wedderburn: *The Worker and the Law*). Ytterligare restriktioner kom i pris- och inkomstlagen 1966, vilken när detta skrivs ser ut att bli bestående i en eller annan form för all framtid. I Västtyskland har arbetarnas av författningen garanterade rätt att organisera sig gradvis begränsats av nya bestämmelser för relationerna mellan fackföreningarna och arbetsgivarna, bestämmelser om automatiskt tillvägagångssätt som först måste prövas innan arbetarna kan rösta om de ska gå i strejk. Under hela 1960-talet har det ställts allt

starkare krav på en *Notstandsgesetz* (krislag) som skulle ge regeringen fria händer att begränsa de fackliga rättigheterna, att dirigera arbetskraften etc. ifall ett oklart definierat kristillstånd skulle inträffa. Det är nästan säkert att 'den stora koalitionen' mellan SPD och CDU kommer att driva igenom en sådan lag medan den sitter vid makten. I Danmark har sedan 1956 de mycket ingående lagliga bestämmelserna mot alla strejker av statsanställda och vilda strejker av alla arbetare vidgats till att täcka speciella löneförmåner och sedan 1963 till att omfatta alla bestämmelserna i 'stabiliseringsplanen'. I Nederländerna, löneplaneringens hemland, är lagstiftningen komplett : alla kollektivavtal, vilkas bestämmelser måste ligga inom ramen för de olika fastställda reglerna avseende inte bara lönesatser utan också betald semester, pensioner och andra förmåner, arbetsförhållanden etc., blir lagligt bindande så snart de godkänts av de centrala myndigheterna. I Belgien, där fackföreningarna 1962 stoppade de mest långtgående ändringsförslagen i strafflagen, har regeringen likväl kunna ge sig fullmakt att tvångsmobilisera strejkande arbetare och att döma dem som skadar kommunikations- och transportmedlen till strängare straff. Också Frankrike och Italien har lagstiftningens vägen nått fram till metoder att skilja mellan tillåtna och icke-officiella industriella aktioner — de sistnämnda sanktionerade av fackföreningarna och kringgärdade med en rad bestämmelser om förhandsvarningar.

Det går inte att förneka att dessa metoder är relativt effektiva antingen för att bedriva utpressning eller helt enkelt för att ge de fackliga ledarna ett hållbart alibi. Men de kan inte användas i alla situationer. Att dra upp en gräns för lönerna i den statliga sektorn verkar diskriminerande och bekämpas därför om den inte ingår i en allmän deflationspolitik. Själva deflationspolitiken är kostsam. Och till och med under kriget har det visat sig att stiftandet av nya lagar är något av en papperstiger. 'I grund och botten', påpekade det brittiska arbetsministeriet 1966 för den statliga fackföreningskommissionen, 'är det inte praktiskt genomförbart, och skulle inte heller förbättra de industriella relationerna, att försöka kasta ett stort antal människor i fängelse.' (Citerat av T. Cliff och C. Barker i *Incomes Policy, Legislation and Shop Stewards.*)

Eftersom tvångsmetoderna har sådana svagheter har försöken att vinna fackföreningsledarna ackompanjerats av en propagandakampanj som söker sitt motstycke i fredstid. Samtycke, uppnåendet av ett vittomfattande frivilligt instämmande i att återhållsamhet på löneområdet är både nödvändigt och fördelaktigt, är nyckeln till framgång och har i allt högre grad accepterats som sådan. Författarna till *The Problem of Rising Prices* tvekade inte att säga det rakt på sak. Följande år (1962) instämde en arbetsgrupp inom OECD när den i *Policies for Price Stability* förklarade: 'I vår tids samhälle kan en framgångsrik inkomstpolitik inte föras utan att ha godkänts av och tillförsäkrats samarbete från alla dem som berörs av den.' Undertecknandet av *Statement of Intent* (Programförklaringen, se s. 97) i Storbritannien, det första officiella steget på vägen mot en frivilligt accepterad lönepolitik, lovsjöngs enligt *The Times* den 17 december 1964 av dess upphovsman George Brown (som då var statssekreterare för ekonomiska frågor) som 'en seger för hela nationen, en demonstration inför hela världen att det brittiska folket alltjämt är berett att hjälpa sitt land att lösa problem inte bara i krigstid utan också i fredstid'.

Detta är inte enbart löst prat. Behovet av ett 'samtycke' i frågan om lönepolitiken stämmer med den moderna kapitalismens allmänna tendens att vidga sin dominans över arbetarna till att också omfatta deras motivation, inte bara kontrollera deras verksamhet på arbetsplatsen utan också hela deras liv. För den fackliga apparaten är detta förutsättningen för att den helt ska kunna inordnas i samhället utan att förlora något av sin makt. För det etablerade samhället är det så viktigt att det är villigt att göra ögonskenligt långtgående eftergifter för att nå detta resultat. En av dessa eftergifter har varit att vidga restriktionerna till att omfatta alla slags inkomster. Under den första debatten gjordes inga allvarigare försök att förkläda lönepolitiken eller kalla den för något annat. Men ju närmare förverkligandet man kom, desto starkare blev kravet på att alla skulle göra lika

stora uppoffringar. 'Om löneökningarna begränsades på det sätt som föreslagits [av Fellner m.fl.], förklarade OEEC:s gemensamma fackliga rådgivande utskott (se *Trade Union Affairs* nr 4, hösten—vintern 1961), 'måste också andra slags inkomstökningar begränsas.' Knappa tre år senare föreslog OECD: 'Större uppmärksamhet bör ägnas åt det eventuella behovet av — och möjligheten — att utöva ett mera direkt inflytande över stigningen av andra slags inkomster', inte bara därför att de påverkade priserna utan på grund av 'mera allmänna politiska och sociala hänsynstaganden'. (*The Problems of Profits and Other Non-Wage Incomes*, OECD 1964.) Till och med en så pålitlig anhängare av sin regering som George Meany, ordföranden i American Federation of Labour — Congress of Industrial Organizations (AFL—CIO), reagerade på liknande sätt mot kravet på återhållsamhet i löneförhandlingarna: 'Vi är beredda att göra lika stora uppoffringar som alla andra under förutsättning att uppoffringarna är rättvist fördelade.'

Inom ramen för den grundläggande tesen i den dominerande ideologin — att näringslivet utgör ett landsomfattande samarbete mellan kapital och arbete, inom vilket båda parterna har jämbördigt inflytande — är det ett naturligt krav. Men eftersom jämbördigheten inte fungerar i praktiken, är det naturligt att besvikelser uppstår. Försöken att bromsa vinsterna genom priskontroll stöter på problemen att inordna den allra största delen av varorna i kategorier och att hålla fast vid denna indelning, att inkräkta på de hemlighållna omkostnaderna för faktorer som inte har med arbetarnas löner att göra, att få tag på de mängder av personer eller institutioner som är ansvariga för prissättningen, att ta hänsyn till yttre faktorer, exempelvis priserna på importvaror, att finna andra smidiga bedömningsgrunder för förändringar i efterfrågan och den ekonomiska makten samt andra faktorer som påverkar fördelningen av resurserna. (Planushållningen kan ha kringssurit prissättningens absoluta makt men den har inte eliminerat den helt och hållet.)

Försöken att begränsa vinsterna på ett mera direkt sätt genom beskattning stöter på ännu större svårigheter. Bortsett från speciella problem, exempelvis att skatterna lätt kan förvandlas till 'kostnader' (expenser, speciella utgifter etc.) genom manipulationer i bokföringen, eller helt enkelt den bristfälliga statistiken, finns det mycket viktiga problem som har direkt samband med frågan. Vinsten är den inkomst som blir över, den är *resultatet* av ekonomisk verksamhet och samtidigt den viktigaste mätaren för om både det enskilda företaget och hela näringslivet går framåt. Om systemet ska kunna fungera, och synas fungera, något som har blivit allt viktigare till följd av det ökade antalet kontrollåtgärder på andra områden, i så fall får man inte sätta tvångströja på vinsterna. De är samtidigt källan till investeringar och till ett ekonomiskt uppsving som gör att landet kan hävda sig gentemot yttvärlden. Att sätta gränser för dem är att bromsa de expanderande företagen och sektorerna och minska landets konkurrenskraft. Detsamma skulle faktiskt också kunna sägas om vinstkontroll genom begränsning av företagets storlek (bekämpandet av monopolen).

Dessa svårigheter finns inte bara på papperet och i nationalekonomernas debatter. Medan fredstida pristak och vinstkontroller har införts då och då i de flesta länder, senast i Danmark och Frankrike 1963 och i Storbritannien 1966, har de i praktiken snabbt förlorat sin verkan. I det danska fallet beslöt regeringen att häva dem efter sju månader, i Frankrike resulterade de i en investeringsstagnation som blev ett allvarligt bekymmer för ekonomerna i planeringsbyrån, i Storbritannien sköt marknaden dem snabbt åt sidan — inom tre månader efter det officiella tillkännagivandet kunde det inte längre råda någon tvekan om att priserna åter hade börjat stiga.

Vad som inträffar i praktiken är att den så kallade vinstkontrollen ständigt resulterar i begränsning av bolagens utdelning till aktieägarna. En sådan begränsning är varken effektiv (eftersom det går att undvika den genom nyemissioner och andra metoder) eller egentligen den

bästa tänkbara (eftersom utdelningarna inte följer parallellt med företagens inkomster, lika lite som 'inkomster' av det slag som deklarerats är den enda formen av avkastning av kapital). Och eftersom till och med denna ganska obetydliga diskriminering mot de viktigare företagen och sektorerna står i motsats till den allmänna tendensen att eftersträva ekonomisk växt, tar man också mycket försiktigt på den och betraktar den som en temporär åtgärd.

Det är självklart att strävan efter att uppnå jämbördiga uppoffringar leder genom stenig och ogästvänlig terräng och att den ursprungliga strävan efter social jämlikhet och tillvaratagandet av allas intressen börjar ifrågasättas. Ett intressant exempel inträffade under det brittiska lönestoppet på sommaren 1966. I ett försök att undvika överbelastning av förvaltningen bad ekonomiministeriet Inköpsagenternas förbund, en organisation för 7 100 'inköpstjänstemän i ledande ställning' inom industrin, att rapportera konfidentiellt om förändringar i prissättningen. Dess rapporter 'avslöjade prissförändringar snabbare än något tidigare system', förklarade ordföranden i förbundet, men det gav också upphov till farhågor. 'Är det riktigt att göra på detta sätt?' frågade *Financial Times* (den 2 september 1966). 'Det verkar minst sagt egendomligt att en yrkesorganisation utnyttjas som 'ett ministeriums ögon och öron' ... man får en obehaglig känsla av att Inköpsagenternas förbund utnyttjar sin ställning på ett sätt som går utanför ramen för en yrkesorganisations normala uppgifter.' Det är lätt att föreställa sig vilken reaktion som skulle ha uppstått om 'ögonen och öronen' hade varit ett vanligt fackförbund och om detta hade ombetts att rapportera om företagsledningarnas metoder. Den springande punkten är att varje försök att utsträcka kontrollen till att inte bara gälla lönerna framkallar spöket av en kontroll utövad av löntagare eller, som OECD (i *The Problem of Prices*) antydde på ett ganska tidigt stadium: 'Införandet av en pris- eller inkomstpolitik kan komma i konflikt med andra målsättningar inom den allmänna ekonomiska och sociala politiken.' Det är riktigt i det avseendet att en prispolitik förutsätter ett klasslöst samhälle medan 'andra målsättningar' i allmänhet inte gör det.

På det hela taget har fackföreningsledarna insett problemet och försökt lösa det politiskt genom att ansluta sig till socialdemokratin (eller i vissa fall till kommunisterna). I praktiken har detta politiska ställningstagande blivit mycket viktigt när det gällt att införa och behålla en lönepolitik, lika viktigt som lönepolitiken har varit för de socialdemokratiska partiernas kamp för att ta och behålla regeringsmakten. I de skandinaviska länderna har kompanjonskapet (som nu utsatts för vissa påfrestningar), pågått i omkring en generation. I Nederländerna följer arbetarpartiets representation i koalitionsregeringen ganska nära växlingarna i fackföreningsrörelsens inställning till den rådande lönepolitiken. I Storbritannien kunde labourpartiet i hög grad tacka fackföreningarnas acceptering av den planerade lönepolitiken för att det kunde ta makten 1964. Till och med i Italien har man kunnat se samma trend trots att läget uppenbart är så annorlunda. CGIL bekämpar lönepolitiken, vägrar att integrera sig med staten och syftar till en situation som successivt skulle förlama de kapitalistiska metoderna för att sköta ekonomin och samhället, men trots detta tvingas rörelsen i praktiken att samarbeta med de existerande organen. Officiellt är den fortfarande motståndare till samarbete med regeringen och förvaltningen, men den har gått med på att diskutera (vissa delar av) Italiens första femårsplan och har begärt att bli representerad i gemensamma marknadens ny tillsatta organ. Om man dessutom tänker på att en stor minoritetsgrupp bland CGIL:s ledare är knutna till ett parti som ingår i regeringskoalitionen och att dess politik gentemot de övernationella organen — obstruktion eller deltagande — aldrig har klarlagts, är det nästan oundvikligt att dessa första små tendenser i riktning mot parlamentarism inom CGIL kommer att växa sig allt starkare.

Det är inget mål i sig att de fackliga ledarna i många länder förmått att gå med på en lönepolitik. De måste också kunna bidra till att lönepolitiken fungerar i praktiken. Och de hittillsvarande resultaten i detta avseende stämmer till eftertanke. Turner och Zoetewij har granskat resultaten i

ett antal länder och drar slutsatsen att 'en temporär sänkning i reallönerna inte tycks kunna överstiga fem procent och perioden för lönefrysningen omkring ett år' och att dylika perioder vanligen följs av 'en våldsam lönevåg som bryter ner alla fördämningar' och inte av 'en försiktig upptining av lönerna'. Vad löneutvecklingen på längre sikt beträffar 'kan man bara vänta sig en begränsad grad av lönestabilitet av ett system med centrala löneregleringar i en blandad ekonomi med fria fackföreningar'. Ekonometriska studier i Storbritannien visar detsamma på ett mycket tydligt sätt. Bob Rowthorne har gjort en genomgång av dem (i *New Left Review* nr 34, november—december 1965) och drar slutsatsen: 'Den fackliga verksamhetens maximala resultat under efterkrigstiden har varit att hindra att antalet lönesatser som förhandlats om centralt för hela landet inte växt alltför snabbt, speciellt under perioden av återhållsamhet beträffande lönerna vid slutet av 1940-talet. Dess resultat för de reella timlönerna ... var lika med noll.' Och till och med i Nederländerna har enligt OEEC:s sekretariat 'arbetskraftens andel av nationalinkomsten inte i någon högre grad påverkats av systemet för fastställandet av lönerna utan har, på samma sätt som i andra industriländer, i hög grad bestämts av det system av ekonomiska och politiska krafter vilka avgör sysselsättningsnivån och skattepolitiken'.

Om lönepolitiken någonsin ska kunna fungera i praktiken, måste hela samhället enas om en norm för inkomstfördelningen. Och trots att de fackliga ledningarna fått all tänkbar hjälp för att kunna behålla sina medlemmar i fällan, från den formella rätten att själva ('frivilligt') fatta beslut till 'periodiskt återkommande avspänning' i lönepolitiken samt lagstiftning för att stärka deras auktoritet, är det sannerligen inte lätt att se hur en sådan enighet ska kunna uppnås.

Den politiska frågan

Den gamle statstjänstemannen såg på hur den nye ministern studerade en dossier. 'Jag bör nog varna er', sade han, 'att vi inte tar den där organisationen riktigt på allvar.'

'Jag bör nog varna er', sade ministern vänligt, 'att jag är medlem av den där organisationen.'

The Times den 30 november 1964

Innan labourpartiet bildade regering 1964 ville fackföreningsrörelsen inte veta av någon lönepolitik. Sedan ändrade den sig. Fram till 1964 hade inga viktigare lagar för fackföreningsrörelsen stiftats under närmare fyrtio år. Bland den nya regeringens första åtgärder var att tillsätta en statlig kommission för fackföreningsrörelsen och formellt också för arbetsgivarorganisationerna. Den har senare gripit till krislagar för att få slut på en sjöfolksstrejk, drivit igenom (lagstiftningsvägen) en nedfrysning av lönerna, tillkännagett att lagar kommer att stiftas som gör det möjligt att begå barmhärtighetsmord på kollektivavtalen samt skurit ner innehåll i lönekuverten i en lång rad industrier. Och ändå har den fortfarande stöd av flertalet fackförbund, medan den överväldigande majoriteten av dem som protesterar — exempelvis Transport- och diversearbetarförbundet, vars generalsekreterare lämnade regeringen som protest — inte har gått till aktion mot någon specifik del av politiken och givetvis inte heller mot själva regeringen.

Detta är inte speciellt utmärkande för Storbritannien. I Nederländerna satt arbetarpartiet vid makten vid två tillfällen när fackföreningarna förmåddes gå med på lägre löner — i mars 1951 och i juni 1957. Socialdemokraterna var medlemmar av den koalitionsregering som 1963 införde stabiliseringsplanen i Danmark. En koalition mellan centern och vänstern styrde Italien genom deflationspolitikens år 1964-1965. Och den socialdemokratisk—kristliga 'stora koalitionen' står när detta skrivs (1967) redo att driva igenom en rad krislagar som direkt går emot den västtyska fackföreningsrörelsen.

Kombinationen av socialdemokrati och facklig återhållsamhet är inte ägnad att förvåna. Det är naturligt att man vänder sig till det traditionella reformpartiet i en krissituation då reformer uppenbart är nödvändiga. Det är också naturligt att de reella maktinnehavarna medvetet utnyttjar socialdemokratins som ett vapen för att bekämpa farligare rörelser. När allt kommer omkring var det en rad storföretag — Fiat, Montecatini och många av statliga bolagen, exempelvis ENI — som pressade på för att få till stånd en regeringskoalition mellan centern och vänstern i Italien 1963 efter en kraftig strejkvåg, och det var Confindustria (det italienska industriförbundet) i sin helhet som läxade upp de odisciplinerade kristliga demokrater som hade framkallat en kris i regeringssamarbetet mellan Moro och Nenni 1966.

På det hela taget har fackföreningsrörelserna ridit ut stormarna utan att deras socialdemokratiska sympatier svalnat. Men det återstår att se om detta kan stärka enigheten inom de olika länderna, liksom hur stor del av arbetarna som i längden låter sig fångas av den magiska klangen i 'våra pojkar i Westminster' eller 'i Kanslihuset'.

Parlamentet

Parlamentets initiativkraft och handlingsfrihet har blivit illa åtgångna av den ovan skildrade utvecklingen. Den internationella integrationen har mer och mer begränsat området för en verkligt nationell politik, och också det återstående lilla området är snärjt i ett nätverk av internationella fördrag och åtaganden. Inrikespolitiken ger inte heller stor plats för parlamentariska manövrer. Om vi bortser från framväxandet av masspartier representerande arbetarklassen, som har begränsat debatten till att bli deklamationer från parlamentsgrupper vilka röstar i överensstämmelse med beslut som fattats annorstädes, har den statliga sektorns omfång och nödvändigheten för den att anslå resurser åratals i förväg gjort det nästan omöjligt för parlamentet att som tidigare kontrollera alla statliga utgifter. Storleksordningen inom den privata sektorn och samordningen med staten kringskar dess generella inflytande över ekonomin. Till och med planhushållningen, det mest utpräglade redskapet för kontroll av samhället och näringslivet, har avtrubbats. Så snart de landsomfattande målen har fastställts — vilket sällan sker under öppen diskussion; målsättningar diskuteras överhuvud taget sällan annat än i termer av 'mer' eller 'mindre' — flyter medlen till på ett ganska automatiskt sätt utan att påverkas av riksdagsdebatter. Tvärtom är anhängarna av planhushållning *och* parlamentariskt styrelseskick så oroade av den ögonskenliga motsättningen mellan dessa båda att de antingen går till den ena ytterligheten och föreslår nya politiska metoder för att trygga effektiv kontroll av regeringens vidgade maktbefogenheter eller går till den andra ytterligheten och deklarerar att en maktfördelning mellan ekonomiska och politiska organ måste göras till en huvudregel i modernt statsskick.

I Storbritannien har begränsningen av parlamentets roll pågått länge. För hundra år sedan definierades den av Bagehot som en övergång från parlamentsvälde till regeringsvälde. Nyligen påpekade Crossman att en ny övergång skett till premiärministervälde till följd av att tre maktfaktorer — förvaltningen, masspartiet och regeringen — under och efter andra världskriget i allt högre grad direkt underställts premiärministern. Därtill kommer att premiärministern står i allt direktare förbindelse med väljarkåren : å ena sidan kan denna följa honom tack vare massmedia, framför allt televisionen, och å andra sidan kan han följa väljarkåren tack vare opinionsundersökningarna. Vi har fått ett system för en verkställande regering som lämnar mycket lite plats åt ett parlament av traditionell typ.

En följd av detta har blivit en dämpning av sammandrabbningarna mellan regeringen och oppositionen när det gäller program och ideologi. I Storbritannien råder normalt sett en underförstådd koalition mellan oppositionen och regeringen. 'Det är ett klimat', skrev *The Times*

den 1 juli 1966 dystert (eftersom tidningen tydligen längtade tillbaka till de stora debatterna, glädjen och okynnet i verkliga drabbningar), 'som gör att mr Heath känner sig lika nödgad som mr Wilson att inte säga eller göra någonting som kan irritera Washington, Paris eller Bonn, medan oppositionsledarna håller vad en erfaren gammal torypolitiker kallat för "utskottstal" vilka är fyllda av fakta och slutledningar när de borde sätta igång och stormskälla.' Det är ett klimat som domineras av 'konvergerande linjer'. Valen gäller i allt högre grad personlighet och framträdande i stället för program eller politik: mr Wilsons ungdomlighet, pipa och regnrock mot mr Heaths ungdomlighet, segelbåt och förflutna som körsångare. I själva verket är det en grupp marknadsundersökare som ställs mot en annan grupp.

På det europeiska fastlandet, som har haft andra traditioner och ännu mindre valmöjligheter, har koalitionen nästan överallt förverkligats, antingen i praktiken eller som en deklarerad avsikt. I Västtyskland bildades äntligen 'den stora koalitionen' mellan SPD och CDU år 1966. I Nederländerna, Belgien, Österrike, de skandinaviska länderna och Italien har socialdemokratiska partiet varit medlemmar av koalitionsregeringar under större delen av efterkrigstiden.

Parlamenten har i motsvarande grad förlorat i effektivitet på ett bedrövt sätt. I Storbritannien, där underhuset alltjämt teoretiskt sett kontrollerar utgifterna och ägnar en tredjedel av sina sessioner åt statens finanser, har det inte röstat omkull en enda post i budgeten sedan 1921 (då gällde det parlamentsmedlemmarnas resebidrag) och statsutgifterna har stigit och stigit och stigit. Jättestora utgiftsposter — exempelvis de hundra miljoner pund som ursprungligen anslags till kärnvapen — har gömts undan från parlamentet (i kärnvapens fall sades det att anslaget gick till 'forskning'). Och ända sedan 1962, när regeringen ändrade sin metod för att lägga fram civilbudgeten, har den undandragits parlamentets granskning. Detsamma gäller en rad frågor, från de allra största om krig och fred — de som stått i samband med kärnvapenproduktionen, interventionen i Suez eller stödet åt det amerikanska kriget i Vietnam — till småfrågor i stil med att fastställa parlamentets öppnande till den dag lord Home förvandlades till sir Alec, tillkännage namnet på den förste ombudsmannen flera månader innan regeringsförslaget beträffande den nya posten hunnit bli lag eller att inte rubba på administrativa beslut som redan fattats i frågan om decimalsystemet — parlamentet har ingen rätt att vare sig underrättas eller fatta beslut. Wilson sade det till sina anhängare när de stönade under bördan av regeringens Vietnampolitik: 'Jag kan inte rapportera till er om denna ömtåliga fråga varje vecka. Jag kan inte rapportera till underhuset varje vecka. Regeringsansvaret tillåter det inte.' (*The Times* rapport om ett möte inom labours parlamentsgrupp den 7 juli 1966.)

Sedan parlamentet förnekats befogenheter och förolämpats för att det inte har några, har det blivit allt retligare och övergått till grälsjuka debatter om talmännens rätt att ingripa i debatterna, parlamentsreformen, tillbyggnaden av parlamentshuset och frågan om TV-utsändning av debatterna — det upptas alltså på ett fullständigt oproportionerligt sätt av sina egna angelägenheter och inte av de frågor som det tillsatts för att diskutera.

En sådan atmosfär gör det svårt att tänka sig att parlamentet ska kunna återvinna något av allmänhetens kraftigt försvagade intresse. I Storbritannien minskade genomsnittsförsäljningen per dag av Hansard (parlamentsprotokollen) från 8 889 år 1954 till 2 359 år 1966. Den populära pressen har inskränkt sina parlamentsreportage till att behandla kuriositeter snarare än viktiga händelser. Den bokläsande allmänheten kan välja bland en rad böcker med titlar i stil med *Parlamentet på väg ut*, *Kan parlamentet överleva?*, *Parlamentet i fara!*, *Har parlamentet någon framtid?*, *Vad är felet med parlamentet?*, *Parlament och struntprat*, *Reform eller förfall* och en hel del andra i samma stil.

Ännu viktigare är att parlamentet allt oftare åsidosätts av de stora påtryckningsgrupperna.

Affärsintressena 'bekämpar inte varann för att få sina män invalda i parlamentet. De tycks nöja sig med en situation som gör det möjligt för affärslivet i sin helhet att komma till tals'. (Blondel: *Voters, Parties and Leaders*.) Och vad beträffar fackföreningsrörelsen, som grundade arbetarpartiet just för att kunna göra sig hörd i parlamentet och som då ansåg att 'de stora slagen mellan kapital och arbetare kommer att utkämpas i underhuset och dess korridorer' — också den har 'upphört att se parlamentet som någonting annat än en sköld eller en talarstol för att försvara dess allmänna intressen' och som 'en belöning för [de fackliga ledarnas] långa och trogna tjänst'. (Robert Dowse i *Trade Union Affairs*, sommaren 1964.)

Allra viktigast är den växande klyftan mellan politik och väljare. I Storbritannien, där valdeltagandet vid underhusvalen sedan andra världskriget ständigt har legat så högt som 75-80 procent av de röstberättigade, 'sammanfaller politiska attityder bara i begränsad utsträckning med den bild väljarna har av partierna och deras val mellan dem' (Blondel). De har mera att göra med medlemskap i en fackförening, hemmiljö eller till och med religion. Dessutom blir den politiska likgiltigheten allt starkare : 1951 ansåg 20 procent av folket att det inte betydde särskilt mycket eller någonting alls vilket parti som satt vid makten; 1959 hade siffran vuxit till 38 procent och 1964 till 49 procent. Under sådana omständigheter är det inte förvånansvärt att regeringsskiften kan avgöras av valskolkarna snarare än av de röstande, att 471 platser i underhuset (nästan tre fjärdedelar av hela antalet) uppfattas som 'säkra', vilken politik som än förs, och att kritikerna av den linje som förs av båda de stora partierna har så svårt att själva vinna röster också när de identifierar sig med en majoritet av folket och för fram frågor i vilka väljarna är mera radikala än parlamentet (exempelvis lönestoppet eller Vietnam) eller mera konservativa (reformen av lagstiftningen för de homosexuella, frågan om dödsstraffet).

I andra länder påverkas väljarna i ännu högre grad av miljöfaktorer — religionen spelar ofta en större roll och det politiska engagemanget kan vara ännu lägre. I Västtyskland visade 1959 en utredning av 'marxistiska tendenser sådana de uppfattas av industriarbetarna', som gjordes för Deutsches Industrie-Institut, att 45 procent var antingen likgiltigt inställda till eller totalt ointresserade av parlamentarisk representation. I Italien är, att döma av den ständiga kritiken i pressen, 'parlamentet, demokratins fästning' bara en plats där 'människorna i allt högre grad kan ägna sig åt abstraktioner och likgiltiga ting ... [och åt] dyrkan av regler, beundran för taktiska finesser och försök att bli förmögna' (*La Stampa* den 6 oktober 1966). I Frankrike var de flesta medborgarnas inställning till de Gaulles sätt att styra landet 'detsamma som förtjusta åskådare som med gapande munnar ser hur en trollkarl lyfter upp allt större kaniner ur sin *képi*. De applåderar men de har ingen känsla av att trollkonsterna angår dem personligen'. (*The Times* pariskorrespondent den 28 augusti 1966.)

Trots lågvattenståndet förekommer vågor av politiskt intresse, exempelvis under presidentvalen i Frankrike, men de håller på att bli kortare och svagare. Ty väljarkåren vet, och ministern för vetenskaplig forskning har erkänt (och därefter förnekat) att 'allting har förändrats sedan republikens president började väljas vid allmänna val. Han är källan till makt, och makten kommer från honom. Han personifierar den nationella legitimiteten. Om det skulle inträffa att (den gaullistiska) majoriteten blev en minoritet, kommer regeringen inte att överlåtas åt oppositionspartierna'. (Alain Peyrefitte, citerad i *The Times* den 22 februari 1967.)

Överallt utsätts parlamenten för så hårda påfrestningar att Peyrefittes ord kanske en gång kommer att gälla hela västerlandet.

Välfärdsstatens tillbakagång

Ett viktigt resultat av parlamentets tillbakagång och en viktig anledning till det minskade

politiska intresset är att parlamentet inte spelar samma roll som tidigare för att uppnå direkta, påtagliga reformer.

Man kan anlägga två synvinklar på denna fråga. Den ena är att anslagen från och kostnaderna för de statliga sociala välfärdsfonderna sedan 1950-talets mitt har börjat kosta mera än de smakar för arbetarna och deras anhöriga. Den andra är att statliga socialbidrag för majoriteten av arbetarna har fått lämna plats för privata löneförmåner, som numera är deras främsta medel att höja sin levnadsstandard. År 1960 uppgick de till 13-14 procent av lönerna i den brittiska industrin, medan socialbidragen beräknades till 12,6 procent av konsumenternas utlägg. Det finns visserligen ingen möjlighet att göra direkta jämförelser mellan de båda beräkningsgrunderna för tidigare år, men en rad tecken tyder på att välfärden stadigt glider över från statliga till privata organ : i början av 1966 beräknade man att tolv miljoner löntagare, halva det totala antalet, var täckta av privata pensionssystem och att antalet växte med en halv miljon per år. Från 1948 till 1965 ökade de tre största privata sjukförsäkringsbolagens kunder med 1300 procent.

Det förekommer allt starkare tryck — inte enbart från arbetarklassen — att medborgarna ska kunna välja att stå utanför den statliga undervisningen och hälsovården.

De statliga socialbidragens betydelse sjunker inte för alla. De ytterst fattiga — pensionärerna, de sjuka, de icke arbetsföra, medlemmarna av stora familjer och offren för familjesplittring — är alltjämt ytterst beroende av staten. De har föga eller intet att vinna personligen på en snålare socialpolitik. Men för den stora massan av arbetare finns det nu åtminstone skymten av en valmöjlighet.

Frågan gäller inte enbart den direkta socialhjälp. Parlamentet håller också i vidare bemärkelse på att förlora sitt gamla anseende för att arbeta för reformer. Under den tidigaste perioden av arbetarklassens parlamentariska verksamhet fanns det visserligen stora sociala orättvisor, men utvecklingen gynnade de fattiga och eftersatta. De liberala reformerna i Storbritannien 1906-1911 skyddade strejkrätten, tillät fackföreningarna att ge ekonomiska bidrag till politisk verksamhet, införde skolmåltider, pensioner och arbetslöshetsersättning samt löner åt parlamentsmedlemmarna. Labourregeringarna under perioden 1945-1951 var visserligen mycket försiktigare men de garanterade i alla fall fackföreningsrörelsens politiska fri- och rättigheter, införde sjukförsäkring och vidgade den statliga sektorn av näringslivet. Men 1964 inträffade den stora förändringen. Sedan dess har den legislativa pendeln ständigt dunkat på arbetarna och deras organisationer. Regeringens 'framsynta politik' — uttrycket myntades av arbetsministern Ray Gunter — har möjliggjort för ministrar att utfärda offentliga varningar till fackförbund i hotande arbetskonflikter, att reta upp allmänheten mot strejkande arbetare, att uppmana företagsledningarna att inte ge vika för de fackliga kraven, att tillkännage slutet för kollektivavtalen. Den har infört ökad rasdiskriminering i sin immigrationspolitik, stärkt överhusets inflytande och visat en försiktighet som gränsat till förlamning när det gällt att försvara individernas frihet. Det råder sannerligen inte längre någon tvekan om vilken part som gynnas och vilken som missgynnas.

Det är dumdrigt att dra generella slutsatser av parlamentarismens utveckling, i synnerhet när man söker jämförelser utomlands. Men det är sannerligen svårt att inte dra paralleller med utvecklingen i Tyskland från Weimarrepublikens reformsträvanden till den hotande *Notstandsgesetz*, i Frankrike från Blum till de Gaulle, i de skandinaviska länderna från den snabba utvecklingen under 1930-talet till den parlamentariska förlamning som nu har drabbat området. Överallt ser man samma övergång från försöken att skydda arbetarna till försöken att påtvinga dem disciplin. Det finns undantag. Här liksom på så många andra områden ger Förenta staternas ekonomiska styrka ett visst skydd mot de ekonomiska vindar som nu blåser, och några mindre reformer — kampen mot fattigdomen, sjukförsäkringen, kampen mot

rasdiskrimineringen, försöket att rädda städerna — håller på att slå igenom. I nästan varje lands parlament är det möjligt att finna någon form av lagstiftning för de underprivilegierade, och överallt är det också möjligt att se vilken betydelse sociallagstiftningen allttjämt har. Men det är en allmän tendens att parlamentet berövas sin roll att genomdriva reformer.

Detsamma gäller lokalförvaltningens mera begränsade möjligheter att införa reformer och bedriva en socialpolitik. Överallt finns tendenser att disciplinera och centralisera den sociala och ekonomiska förvaltningen. Kampen mot rasdiskrimineringen i Förenta staterna har samtidigt försvagat delstaternas rättigheter, och städernas förvaltningsorgan har i allt högre grad fått sina händer bundna av federala kontrollåtgärder för bostadsbyggande, 'renovering' eller landsvägar. Västtysklands *Länder* tvingas nu betala en större del av sina skatteintäkter till centralregeringen, vilket minskar deras frihet att bevilja anslag. Italiens 'strukture reformer' syftar i inte obetydlig grad till att förmå de lokala myndigheterna att anpassa sig till rikspolitiken.

Arbetarklassens partier

Det skulle ha varit märkligt om inte denna utveckling hade tvingat arbetarklassens masspartier till en viss omställning. De flesta av dem har helt enkelt avstått från att föra en reformpolitik. De nöjer sig med att förvalta dagens samhälle och att inte bry sig om morgondagens. I de flesta fallen har omsvängningen bortförklarats som en övergång från doktrintänkande till realism: från det inskränkta, själviska och föråldrade klasstänkandet till en mera ansvarskännande hållning till hela nationens behov, från Marx till Keynes. Vare sig man vill kalla det framsteg eller tillbakagång har både socialdemokratin och kommunismen ändrat hållning. Socialdemokraterna har övergått från att acceptera och försvara parlamentet som hjälpmedlet för sociala förändringar till att kort och gott acceptera och försvara parlamentet, medan kommunisterna har övergått från att förneka 'den parlamentariska vägen till socialismen' till att acceptera den.

I det brittiska labourpartiet, som är det minst ideologiska av dem alla, har övergången blivit mest förvirrad och ryckig. Det var först efter valnederlaget 1955 som partiledningen försökte klargöra sin strategi genom att formulera den teoretiskt. I två småskrifter — *Socialism and Nationalization* och *Recent Developments in British Socialist Thinking* — inriktade sig Hugh Gaitskell på att förneka förstatligandet som en framkomlig väg och i stället försvara regeringens ekonomiska planering för att kontrollera samhället. Han stöddes av Socialistiska Förbundet och dess månadstidning *Socialist Commentary*. C. A. R. Crosland gav en mera generell form åt ledarens uppfattning av samhället — som nu kallades 'efter-kapitalistiskt' — i *The Future of Socialism* och John Strachey gav å egna och sina kollegers vägnar dödsstöten åt Marx i *Contemporary Capitalism*. Alla dessa skrifter publicerades 1956. Följande år klargjorde labourpartiet officiellt sin ställning i broschyren *Industry and Society*. Det förklarade bland annat : 'Storföretagen tjänar i stort sett landet väl.' I stället för att förstatliga privatföretagen föreslog det att statliga medel skulle gå till det privata näringslivet genom att staten köpte in sig som minoritetspartner i 'de sexhundra' (de största brittiska företagen).

Det följande valnederlaget (1959) utlöste ett rasande angrepp på partiets obekväma ideologiska belastning. Vid detta års partikongress lade Gaitskell ansvaret för valutgången på den mest berömda paragrafen i partistadgan, den som står tryckt på varje medlemskort paragraf 4 som bland annat kräver 'allmänt ägande av produktions-, distributions- och bytesmedlen' — och begärde att den skulle strykas. Men denna gång kom avsaknaden av en doktrin att bidra till traditionens försvar och belastningen fick stanna kvar.

Det var slutet på det första och enda öppna försöket att ge arbetarpartiet en ny inställning till dess roll i samhället. Sedan dess har utvecklingen gått steg för steg och förändringarna har bara gällt

enstaka frågor utan att det teoretiska programmet ifrågasatts, vilket betyder att partiet fortfarande ögonskenligt är anhängare av att tillförsäkra 'arbetarna som verkar med sina händer eller sin hjärna hela resultatet av deras verksamhet och den mest rättvisa fördelningen av detta resultat'. Men i själva verket har partiet sedan det bildat regering tagit avstånd från sitt eget program och åstadkommit beskärning av lönerna, arbetslöshet och restriktiv lagstiftning, och detta i en utsträckning som inte har förekommit sedan före andra världskriget. Utvecklingen har inte tagit formen av en principdebatt utan av parlamentsgruppens frigörelse från partiet, från sin årliga, politiskt beslutande kongress och från sin styrelse. Den har också gått parallellt med att parlamentsgruppens kontroll försvagats över ledarna. (Parlamentsmedlemmarna, de arma själarna, har nu fullbordat hela cirkeln från 'normala konsultationer' före och under andra världskriget, via Attlees kontaktutskott — som enligt Miliband 'snarare var regeringens kontrollorgan än ett organ för att utöva påtryckningar på regeringen' — till det nuvarande läget där de utsätts för förolämpningar och skymfer.) I sin wilsonska version, som är den hittills kraftfullaste, säger partistadgan : 'Regeringen måste regera och måste synas regera.'

De ideologiska frågorna tillmäts större betydelse på den västeuropeiska kontinenten och därför har brytningen i allmänhet blivit grundligare och mera iögonenfallande. I Västtyskland togs det avgörande steget 1959 vid SPD :s kongress i Bad Godesberg, då partiet högtidligt avstod från kravet på statligt ägande och då den urvattnade marxismen i Schumachers 'socialistiska folkparti' fick lämna plats för den likaledes urvattnade keynesianismen i det nuvarande 'folkpartiet'. I Italien behövde PSI hålla fyra kongresser (1959-1965) för att Nenni skulle kunna leda partiet från ideologisk och handlingsgemenskap med kommunistpartiet till att först ('från utsidan') stödja en koalition mellan centern och vänstern (1963) och slutligen (1966) att åter — efter 19 år — förena sig med (höger) socialdemokraterna. I Sverige togs steget redan 1944, i Belgien 1950, i Österrike 1956. Det ena socialdemokratiska partiet efter det andra har efter kriget mer eller mindre fullständigt brutit med sin reformistiska tradition, en brytning som förklätt i en brytning med (den marxistiska) dogmatiken.

Det gick inte lätt. I samtliga fall måste ledarna förflytta berg av historia och traditioner för att kunna vinna tillbaka sin handlingsfrihet på det politiska planet. I samtliga fall måste de finna något att sätta i stället för okomplicerade principer som, om inget annat, var ett förenande band mellan medlemmarna vilka i hög grad hade organiserat sig själva. Detta måste ske medan de attackerades av en vänsterflygel som så länge hade tvingats på defensiven att den hade blivit desperat, och utan det stöd och skydd som de var vana vid att få från fackföreningsledningen. I praktiken har ledarna försökt fylla det ideologiska tomrummet med disciplin och ersätta de entusiastiska frivilliga från reformtidens blomstringsperiod med en avlönad skara yrkespolitiker.

Utomlands var såväl striderna som offren mycket klarare skönjbara än i Storbritannien. I Italien ledde PSI :s beslut att slutligen lämna sin oppositionsställning till att några av dess mest aktiva medarbetare bröt sig ut och bildade PSIUP (det italienska socialistpartiet för proletär enighet), som bara två månader efter bildandet uppgav sig ha 150 000 medlemmar, 25 deputerade i parlamentet och 13 senatorer. I längden är det förmodligen ännu viktigare, även om det dröjer innan det visar sig på allvar, att PSI håller på att förlora sitt inflytande i den största fackföreningsorganisationen, CGIL. I Belgien ledde en rad händelser och slitningar, som kan härledas till den kraftiga storstrejken fyra år tidigare, till att den första utbrytningen av vänsterelement företogs 1965, medan de som stannade kvar mattades betydligt i sin verksamhet, något som senare framgick av valresultaten. I Norge har en vänstergrupp brutit sig ut ur det socialdemokratiska partiet, som under detta årtionde varit mindre aktivt och gjort stora förluster vid valen. I Danmark kunde partiet inte dra fördel av splittringen inom kommunistiska partiet. Och till och med i Västtyskland, där socialdemokraterna länge har lyckats behålla en väldisciplinerad enighet, kom

det första valet efter koalitionen med CDU att åstadkomma de första sprickorna i partiet.

Den officiella socialdemokratin har dock inte blivit lidande i så hög grad som man skulle ha kunnat vänta sig. Kritikerna inom dess egen vänsterflygel har nästan överallt koncentrerat angreppen till dess *parlamentariska* politik och uppmanat den att företa klassiska, av regeringen beviljade reformer och att genom *lagstiftning* införa ett system som gynnar arbetarklassen. De har alltså utgått ifrån att parlamentet verkligen har handlingsfrihet. I vissa fall har de emellertid gjort ganska kraftiga reservationer mot denna utgångspunkt. Först i Belgien och därefter i Italien anslöt sig den socialdemokratiska vänstern till kravet på 'strukturreform' vilka (enligt Lelio Basso i *International Socialist Journal* nr 15, juli 1966) uppfattades som 'en aspekt av en total socialistisk strategi motiverad av en medveten önskan att gå till revolutionär aktion inom det kapitalistiska samhället och därför understödd av arbetarklassens kontinuerliga ansträngningar'. Men också där kravet har behållit en viss vitalitet — vilket inte alltid är fallet : det belgiska socialistpartiet, för att ta ett exempel, delar det med sina kritiker på vänsterflygeln — formuleras det naturligtvis mera detaljerat och uttryckligt på det politiska området än på det industriella, och lika naturligt (med tanke på den icke-revolutionära bakgrund som det avtecknar sig mot) är att det drar uppmärksamheten till parlamentarisk aktion trots alla allvarliga varningar att inte göra detta.

Den socialdemokratiska vänstern har på detta sätt fångats i en klämma mellan parlamentarismen och parlamentarismens stelhet, och den har blivit ännu mera lidande än den officiella varianten. Det visade sig tydligt i Storbritannien hur vanmäktig den var när den attackerades av labour-regeringen. Men också när den är mera obunden genom att den inte sitter med i regeringen, har den sällan större möjligheter att vinna gehör. I Frankrike kan den försvara sin ställning som en landsomfattande rörelse bara genom att klamra sig fast vid kommunisternas slitna rockskört, i Västtyskland var den nästan obefintlig redan före koalitionen, i Italien, Belgien och de skandinaviska länderna är den så svag att den måste söka efter en roll snarare än att spela en.

Krisen har också drabbat kommunistpartierna. Efter att avstaliniseringen organiserades har de kommit att stå allt friare till 'det ryska alternativet'. De har försökt ansluta sig till parlamentarismen men (hittills) avvisats, och på så sätt har de lyckats ådraga sig socialdemokratin sjukdomar utan att vinna en regeringsställning som skulle ha kunnat ge dem lindring. Följderna kan vi nu se i hela den västerländska kommunistvärlden i form av splittring — som ofta förklätts till 'maoistiska utbrytningar' — och i de officiella partiernas passivitet och sårbarhet.

Politik inom arbetarklassen

Allt detta har lett till att arbetarna blivit allt mindre engagerade och intresserade. Samtidigt har partimedlemmarnas passivitet gett partiledningarna fria händer att företa de ändringar i parti-programmen som de ansett nödvändiga och stärkt dem i angreppen mot vänsterflyglarnas försvarspositioner. De slitningar som har föranletts av förändringarna, den därav följande villrådigheten både inom partiledningen och inom vänsterflygeln när det gäller kursen, de disciplinära åtgärderna, utbrytningarna och de hetsiga debatterna om uppenbara oväsentligheter har i ännu mycket hög grad fått arbetarna att förlora sitt aktiva intresse för sina gamla partier.

Vi har tidigare talat något litet om den fackliga ledningens uppfattning om parlamentets effektivitet. I stort sett står fackföreningarna fortfarande på de traditionella arbetarpartiernas sida. Men detta är dock inte alltid fallet, och även när det är det, har betydelsen minskat nu när det finns andra, mera direkta sätt att påverka politiken. I Storbritannien får labourpartiet fortfarande huvuddelen av sina centrala inkomster i form av bidrag från fackföreningarna, men bidragen har sedan 1950 ständigt legat lägre än utgifterna (med undantag för ett enda år, 1955). De fackliga bidragen till partiets valfond har varierat kraftigt. De gick upp 1945-1950, gick ner före valet

1951, gick ner ännu mer 1955, gick upp en liten aning 1959, gick upp igen (mycket kraftigt) 1964 och gick ner igen 1966.

Arbetarrörelsens landsråd, som omfattar representanter för labourpartiet, fackföreningsrörelsen och Kooperationen, har upphört att fungera. Men det allra viktigaste är att man faktiskt, och på högsta fackliga nivå, börjar tala om möjligheten av en brytning med partiet, något som så länge har varit fullständigt otänkbart. I augusti 1967 riktade John Bonfield, en av sekreterarna i Grafikernas förbund, i förbundstidningen uppmärksamheten på 'den växande uppfattningen bland fackföreningsfolk att detta inte är "vår regering" på samma sätt som tidigare labourregeringar var, de regeringar som i grunden sympatiserade med de fackliga strävandena och målsättningarna'. Detta har lett till att 'fackföreningsfolket' nu undrar om de 'borde fortsätta att stå med händerna i fickorna medan det är de som får betala för allting'.

I Västtyskland, där fackförbunden inte är kollektivanslutna till SPD och där båda huvudpartierna har stora fackliga avdelningar, har fackföreningsfolkets traditionella broderligt-socialistiska tilltro till socialdemokratin försvagats genom bildandet av fristående fackföreningar och av den politiska kurs som partiet har följt de senaste åren. Fortfarande förekommer en personlig gemenskap mellan den äldre generationen av fackliga och socialdemokratiska ledare. Men den äldre generationen håller på att dö ut.

I Italien skärps kravet på att avskaffa de politiska valen inom fackförbunden samtidigt med att många av ledarna, främst inom CGIL, skär av banden till sina partier. I Frankrike, där kommunistpartiet har lyckats behålla sin stränga kontroll över CGT, den största fackliga centralorganisationen, har fackföreningsrörelsen helt enkelt förlorat medlemmar — medlemsantalet har sjunkit från sex miljoner 1947 till cirka en miljon för närvarande. En liknande utveckling liar skett i Belgien, Nederländerna och förmodligen också i många andra länder.

Det allt kraftigare avståndstagandet från de fackliga ledarna är inte hela historien och inte ens den viktigaste delen. Inget av masspartierna har ensamrätten till att vara talesman för sin klass : det brittiska labourpartiets väljare är till två tredjedelar arbetare, medan något över hälften av det konservativa partiets röster också kommer från arbetarklassen. I Västtyskland får CDU två tredjedelar av sina röster från arbetarna, medan motsvarande siffra för SPD är 87 procent. Men samtidigt förlorar alla partierna medlemmar i jämförelse med de rekordsiffror som uppnåddes tidigare under efterkrigstiden. I Storbritannien har labourpartiets medlemsantal sjunkit i ganska jämn takt från drygt en miljon 1953 till 800 000 1965 (och eftersom minimigränsen för lokal-föreningarnas medlemsantal mer än tredubblades till 800 år 1957 utgörs en större del än någonsin av medlemsantalet av passiva medlemmar som är upptagna bara för att lokalföreningarna ska kunna gå över minimigränsen). Det italienska kommunistpartiets medlemsantal sjönk från två och en halv till en miljon under tioårsperioden 1956-1966 och det franska kommunistpartiets från 700 000 till cirka 350 000 mellan 1947 och 1966.

Sjunkande medlemsantal har fått den naturliga följden att genomsnittsåldern inom partierna stigit. Även om det kanske inte alltid skett lika kraftigt som i Belgien — inom socialistpartiets avdelning i Bryssel ökade det relativa antalet åldringar från tio procent 1959 till 24 procent 1962, medan vissa socialistiska lokalavdelningars medlemmar består till 40 procent av pensionärer — har tendensen likväl varit så klar att vänsteroppositionen inom partierna kommit med från kritik.

Ännu viktigare är att denna utveckling har bidragit till att öka medelklassens inflytande inom partierna. Den politiska verksamhetens tillsynes abstrakta karaktär har visserligen alltid, också inom arbetarpartierna, gynnat de aktiva representanterna för medelklassen, och partiernas organisation i geografiskt avgränsade lokalavdelningar i stället för yrkesgrupper har fått samma

effekt. Dessutom lyckades arbetarpartierna snabbt dra till sig medelklassgrupper som inte hade några andra möjligheter att vinna inflytande, exempelvis (de antiklerikala) lärarna i större delen av det katolska Europa, och medan partierna växte i styrka och kunde ta makten både på det lokala och på det landsomfattande planet, lockade de till sig strebrar från alla samhällsklasser. Men denna trend har förstärkts enormt efter kriget. I Storbritannien sjönk arbetarnas andel av kandidaterna till underhuset (inklusive män från fackföreningsrörelsen) från 27 procent 1951 till 21 procent 1966. De säkra mandat som de tidigare haft hade blivit allvarligt hotade av den geografiska omfördelningen av industrierna. Många lokalavdelningar av labourpartiet hade blivit ekonomiskt självständiga. Dessutom var det många av kandidaterna, också av dem som stödde fackföreningarna — alltså enligt vår definition tillhörande arbetarklassen — som i praktiken hade kommit att tillhöra medelklassen : av de 27 nuvarande parlamentsmedlemmarna som stötts av Transport- och diversearbetarförbundet är det bara sju som troligen någonsin har haft kroppsarbete; bland de övriga märks advokater, lärare, en teaterdirektör, en meteorolog och Anthony Greenwood. Av de tio som stötts av Kommunalarbetarförbundet är det bara två som kan betraktas som typiska medlemmar av förbundet. Och vad som är regel uppe på toppen är också (men i mindre grad) regel på slutningarna: på varje plan får arbetarna och fackföreningarnas representanter allt mindre att säga till om.

Samma bild ser man i Italien. Redan innan de båda socialistpartiernas återförening utträdde en ström av arbetare ur PSI och ersattes med statstjänstemän och anställda i de halvstatliga företagen. Och i kommunistpartiet, som 1957—1962 hade lagt ner en tredjedel av sina fackliga celler, samtidigt som arbetarnas relativa andel av medlemsantalet hade sjunkit till en tredjedel, fortsatte ledarna (i maj 1965) att klaga över att procenttalet arbetare bland medlemmarna minskade, liksom antalet arbetare som var aktiva i de högst industrialiserade områdena. Samma utveckling har ägt rum i resten av Västeuropa — arbetarpartierna har övertagits av tjänstemännen.

Opinion

En nedgång i arbetarnas politiska engagemang behöver inte nödvändigtvis resultera i att arbetarpartierna förlorar röster vid valen. Tvärtom har det visat sig att de större västeuropeiska arbetarpartierna åtnjuter -ett solitt stöd av väljarna, ett stöd som ibland till och med ökar.

En anledning till detta är att de miljöfaktorer som påverkar väljarna fortsätter att ha verkan långt efter att den ursprungliga politiken övergetts. Visserligen finns det miljöfaktorer som kan verka åt motsatt håll — folkvandringen från 'socialistområden' till 'konservativa områden' (i Storbritannien från den norra till den sydöstra delen), från städer till för- eller satellitstäder etc., men de har i allmänhet inte så stark verkan. Allt tyder på, säger Blondel, att det fackliga medlemskapet och inte minst koncentrationen av många arbetare i stora produktionsenheter 'utgör de viktigaste faktorerna när det gäller att "förklara" väljarnas beslut'. Den allt större effektiviteten i propagandan och uppmobiliseringen av väljare (där valdeltagandet inte är obligatoriskt) gör att dessa faktorer får speciellt stark effekt. Därtill kommer — även om det knappast behöver upprepas — att deltagandet i valen inte längre är samma allvarliga fråga som tidigare eftersom skillnaden mellan de politiska programmen är betydligt mindre.

Hittills har allt detta gynnat de socialdemokratiska partierna, fört dem till makten, hållit dem kvar där och fått dem att framstå som de naturliga regeringspartierna i västerlandet — andra föredrar kanske att säga 'det främsta stödet för den kapitalistiska regimen'. Men medan de positiva faktorerna fortsätter att verka, håller andra faktorer — som ännu är mycket obetydliga — på att växa sig allt starkare.

Den viktigaste är att arbetarna håller på att förlora sin traditionella 'solidariska kollektivism', som byggde på nedärvda samhällsband och värderingar, och i stället får en 'praktisk kollektivism', som bygger på en förnuftsmässig kalkylering av vad de tjänar mest på. Själva förändringen står i samband med arbetarnas tilltagande rörlighet dels mellan olika anställningar (omsättningen av fabriksarbetare är 60 procent om året i Kanada, 50 procent i Förenta staterna, cirka 35 procent i Frankrike, över en tredjedel i Storbritannien och 30 procent i Västtyskland), dels från lägre till högre sysslor (i Storbritannien ökar tjänstemännens procentuella andel av hela arbetskraften tre gånger så snabbt som under perioden 1911-1931 och en tredjedel så snabbt som 1931-1951, medan i Förenta staterna tjänstemännens antal ökar fem gånger snabbare än kroppsarbetarnas; specialarbetarnas och teknikernas antal växer också mycket snabbt).

Tills vidare kan man se spår av organiserade 'praktiska' attityder bara bland isolerade små grupper inom de stora fackliga rörelserna, tydligast hos de snabbt växande tjänstemanna- och teknikerförbunden, som är de mest hämningslösa och som ställer de högsta kraven av dem alla. Men nästa kapitel avser att visa att de sprider sig alltmer. Och även om dessa attityder kan vara mycket smalspåriga, mycket egoistiska och mycket motbjudande, har de på det politiska planet egenskapen att ta fasta på vad ett parti verkligen uträttar snarare än vad det lovar utträta och tänker mera på nutiden än på det förflutna. Om attityderna växer sig ännu starkare, vilket de säkert gör, blir de traditionella arbetarpartierna tvungna att slita hårt om de ska lyckas hålla kvar de grupper som nu stöder dem.

Detta är lättare sagt än gjort. Om någon lärdom kan dras av detta kapitel, är det den att partierna sitter så hårt fast i ett osmidigt system att de nästan är maktlösa när det gäller att tillfredsställa de allt starkare, skiftande kraven från grupper vilkas lojalitet är beroende av hur mycket de kan vinna. De sitter i själva verket så hårt fast att de hittills har måst isolera sig från trycket från den stora massan för att kunna överleva. Detta gäller samtliga partier och förklarar också varför de tvingas söka sig mot den politiska mitten (vilket betyder att väljarna när de byter sida ändå inte åstadkommer några större förändringar). Det tycks också peka på att det parti som sitter vid makten löper mindre risk att besegras tidigt eller lätt av medtävlarna som är så likartade i många avseenden. Men till slut kommer själva den osmidighet i systemet, som höll partiet kvar vid makten som 'representant för folkopinionen', att leda till att det förlorar kontakten med sina väljare. Dessas besvikelse kan i så fall riskera att bli våldsam och bitter, beroende på hur effektivt egenintresset varit organiserat. Det är svårt att finna någon annan förklaring till de kraftiga motgångar som socialdemokratin haft i Skandinavien liksom kanske också i Belgien, Nederländerna och Österrike under det förflutna årtiondet. Det är också svårt att tro att yngre socialdemokratiska ledare i Storbritannien, Västtyskland och Italien, där arbetarpartierna förmodligen ännu inte har nått sin maximala styrka, inte hyser vissa farhågor när de väger sina framtidschanser på längre sikt.

Under tiden får man förmodligen räkna med att arbetarpartierna, även om de alltjämt kan vinna valsegrar, måste finna sig i en minskning av sitt reella inflytande bland folket. Eftersom allt fler människor (framför allt ur arbetarklassen) drar sig ur det aktiva engagemanget i partiernas liv och arbete, blir det allt färre människor kvar som kan få sin opinion och sin allmänna inställning påverkad av dem, och det tillfälliga mötet mellan väljare och partiet vid valurnorna kommer att få allt mindre betydelse. Det är möjligt att detta är idealiska förutsättningar när partierna inför lönekontroll och arbetsregleringar, men det är sannernligen inga idealiska förutsättningar när det gäller att vinna det allmänna samtycke som denna politik ytterst är beroende av. Tvärtom har socialdemokratin genom att föra denna politik och på så sätt tvinga folket på arbetsplatsen till ett ställningstagande direkt bidragit till den sammanblandning av ekonomi och politik i sina syften och metoder som den alltid och med all rätt har varit rädd för. Det är en farlig blandning.

Arbetarna

Centraliseringen

En sann representant för den gamla typen av fackföreningsbossar, Frank Cousins i Transportarbetarförbundet, sade i september 1966: 'Om fackförbunden måste avstå från sin självständighet [i lönefrågor], föreslår jag att de avstår den till detta organ [TUC] och inte till regeringen.' Inom ett år hade de också gjort det. Även i Förenta staterna var det kombinationen American Federation of Labour — Congress of Industrial Organizations som, fram till slitningarna 1967, i allt högre grad tog ledningen över sina anslutna förbund under de tolv år som förflöt efter sammanslagningen. Och på den västeuropeiska kontinenten, där religion och politik för att inte tala om de centraliserade löneförhandlingarna hade gett centralorganisationerna en starkare ställning gentemot de anslutna förbunden, börjar det bli fullt tillåtet inte bara för medlemmar av rivaliserande organisationer att gå till gemensam aktion på det lokala planet utan också för de olika organisationernas ledare att sinsemellan diskutera facklig enighet. Överallt har regeringarnas löne- och arbetspolitik drivit de fackliga organisationerna in på vägen till centralisering.

Ett av resultaten är att både centralorganisationerna och deras anslutna förbund börjat drivas på ett alltmer yrkesmässigt sätt och att organisationen har stärkts på alla plan — en utveckling som ligger i linje med de fackliga rörelsernas förstulna, ibland avbrutna men omisskännliga övergång från huvudlinjen att trotsa samhället för att försvara medlemmarnas intressen till att trotsa medlemmarna för att försvara samhällets intressen, från att kräva mera till att göra långa utredningar ö svårigheterna att få kraven tillfredsställda. Ett annat och oundvikligt resultat har varit att klyftan mellan medlemmarna och de fackliga tjänstemännen har vidgats.

Klyftan är redan ofantlig. Ur de fackliga tjänstemännens synvinkel är medlemmarna ett objekt för deras verksamhet, men de vill inte identifiera sig alltför starkt med dem. En utredning av de fackliga tjänstemännen i Storbritannien har visat att bara en tiondel av dem som tog annan anställning efter att ha arbetat för sitt fackförbund gick tillbaka till fabrikena. Mer än hälften blev statstjänstemän eller tjänstemän i statliga företag, och en dryg tiondel fick ledande poster i det enskilda näringslivet. Utredningen drog slutsatsen: 'De flesta heltidsanställda fackliga tjänstemännen anser att de innehar en medelklassposition.' (H. A. Clegg, A. J. Killick och Rex Adams: *Trade Union Officers*.) Ur de fackliga medlemmarnas synvinkel är klyftan möjligen ännu vidare. Deltagandet i förbundsvalen är lågt (hos de brittiska verkstadsarbetarna i genomsnitt tio procent). Deltagandet i mötena är ännu lägre, vanligen mellan fyra och sju procent, och förbundsorganens verksamhet håller på att förlora all mening.

Detta beror inte enbart på centraliseringen. Fackförbunden har måst ge vika för staten (och till och med för företaget) som utdelare av välfärdsbidrag. De har drabbats hårt av arbetarnas ökade rörlighet: dels mellan olika sysslor och följaktligen mellan olika förbund, dels genom det växande avståndet mellan arbetsplatsen och hemmet. Arbetarna har också i allt högre grad dragit fram praktiska krav som den fackliga ledningen inte har kunnat tillfredsställa. Men viktigast är att fackföreningsrörelsen på många platser har överglänsts av organisationerna på arbetsplatsen, som på ett helt annat sätt står i samklang med medlemmarna och känner till deras behov. Även om dessa faktorer inte hade funnits skulle det emellertid inte ha kunnat undvikas att den fackliga tyngdpunkten försköts uppåt till följd av centraliseringen och de heltidsanställda tjänstemännen.

Decentraliseringen

Trots den koncentration som förekommer också inom affärsvärlden har industrin i stort sett inte

besvarat den center-inriktade fackliga tendensen med centrala avtalsförhandlingar. Tvärtom har den tenderat till att försöka lösa den ojämna geografiska fördelningen av den otillräckliga arbetskraften genom att lokalt förhandla om olika tillägg till de centralt uppnådda baslönerna och villkoren. Det är givetvis bara de allra största företagen som kan göra detta och samtidigt behålla sin flexibilitet genom att anpassa produktionen till de lokala arbetsförhållandena eller genom att förlägga nya fabriker till områden med relativt god tillgång på arbetskraft (Förenade staternas kraftiga industriella förskjutning söderut under och efter andra världskriget, de senaste årens saupoudrage av Frankrikes elektron- och kemiska industrier, den ganska obetydliga subventionsstödda förflyttningen norrut av brittiska bil- och verktygsfabriker). Men både de flexibla företagen och de övriga har föredragit att sluta avtal för varje fabrik för sig.

Löneberäkningsmetoderna understryker denna decentraliseringstendens. De flesta arbetarlönerna står på ett eller annat sätt i samband med arbetsresultatet. I Storbritannien gäller detta cirka 60 procent av arbetarna i de stora fabrikerna. I många fall har den ursprungliga drivkraften försvunnit genom att det fallit på maskinernas och inte på människornas lott att bestämma arbetstakten. Men PBR finns likväl och ger en metod för att öka lönerna som är mera flexibel än någon annan, samtidigt som löneökningen har mindre möjligheter att sprida sig från fabrik till fabrik. Det är själva kärnan i de lokala löneförhandlingarna och den faktor som har bidragit mest till tendensen bort från centraliserade förhandlingar på hög nivå.

Den växande storleksordningen har fått en liknande effekt. De företag som påverkar arbetsmarknaden mest är de som har de största möjligheterna att lägga ökade omkostnader på konsumenterna. De har vidare tillräckliga resurser för att kunna se utvecklingen på längre sikt. Dessa båda anledningar gör att de kan gå över från regelbundna *löneutbetalningar* till regelbundna *lönelyft* - de 'framstegsfaktorer' som allt oftare tas med i långfristiga löneavtal. Eftersom de också differentierar produktionen oftare (och med mindre besvär) än de flesta företagen, har de en tendens att fungera som fristående områden för löneförhandlingar och bidra till decentraliseringen av dem. Det har beräknats att ungefär hälften av alla fackligt anslutna arbetare i Storbritannien faller under denna kategori.

Lägg därtill den allt snabbare tekniska utvecklingen och den därav följande variationen av löner och arbetsförhållanden. Lägg också till att varje företagsledning systematiskt sluter avtal inom företaget för att hålla kvar arbetarna - och resultatet är en ganska stark spontan trend mot decentraliserade förhandlingar på låg nivå.

Företagsledningarna försöker hålla dessa förhandlingar på det lokala planet överallt där det är möjligt och förhandla med representanter för den egna arbetsstyrkan hellre än med tjänstemän som är utsända av det centrala fackförbundet. Den främsta anledningen är att mannen på platsen har ingående kunskap om förhållandena, men de gör det också därför att löneökningarna har större chans att stanna inom fabriken, den lokala representanten kan fatta snabba och informella beslut och han har större möjligheter att påverka de andra arbetarna. Vissa företag har till och med fastställt särskilda regler för förhandlingarna inom fabrikerna, och nästan alla ger arbetarrepresentanterna möjlighet att delta som talesmän för de anställda. Förhandlingar på denna nivå leder helt naturligt till att sanktioner också enbart gäller denna nivå, en fråga som vi ska återkomma till. Och detta gör det så mycket viktigare att hindra att förhandlingarna sprider sig till andra fabriker.

Den statliga politiken bidrar ofta till samma resultat. Lönepolitiken tenderar att minska möjligheterna till direkta lönelyft genom att sänka nivån för löneförhandlingarna och samtidigt hindra att resultatet av dem sprider sig genom jämförelser. I Storbritannien har Styrelsen för priser och inkomster gång på gång förespråkade att riktlinjerna för förhandlingarna fastställs

centralt men att själva avtalen utformas lokalt så att lönerna kan sättas i direkt relation till produktiviteten (till och med inom järnvägarna). I Nederländerna övergav man i praktiken det stränga fasthållandet vid centrala avtalsförhandlingar 1958-1959, då de största arbetsgivarna tilläts förhandla separat. En liknande utveckling har ägt rum i Västtyskland och Sverige.

Sammanfattningsvis kan sägas att vissa drag i den statliga regeringspolitiken i kombination med vissa tendenser i det praktiska livet främjar decentraliseringen i löneförhandlingarna medan fackföreningsrörelsens ledning och allmänna politiska linje, liksom behovet av att finna en folkopinion som stöder den nya regeringspolitiken, arbetar i motsatt riktning, nämligen för centralisering och för att arbetarrörelsens organ infogas i samhället och staten.

Fackliga reformer

Fackföreningsrörelsen har gjort sitt bästa för att överbrygga den växande klyftan. Som framgår av Kapitel 5 har den åtagit sig ansvaret för genomförandet av delar av regeringens politik. Den har också tagit några steg, även om de snarare är symboliska, i riktning mot decentraliserade löneförhandlingar. I Storbritannien har ett antal fackförbund antagit systemet med förhandlingar på flera nivåer som infördes av bomullstextilindustrin, där den snabba tekniska utvecklingen efter kriget övertygade fackföreningarna att det var bättre att följa upp branschavtalen med specialförhandlingar på det lokala planet. I Västtyskland har fackföreningarna sedan mitten av 1950-talet nästan helt frigjort sig från DGB:s centrallönepolitik, och I G Metall, som är det största förbundet, har flera gånger (bland annat i början av år 1966) rapporterat 'eftersträva en fullständig reform av löneförhandlingsmetoderna ... en stor del av ackordssättningen skulle fortfarande ske i fabriker men inom en ram och i överensstämmelse med regler som fastställts i industri-branschavtal' (Turner och Zoetewij). I Nederländerna infördes detta smidiga system i slutet av 1950-talet, medan den största centralorganisationen i Italien sedan 1956 i allt högre grad har 'decentraliserat sin målsättning' och erkänt att arbetsförhållandena i olika företag och sektorer visar upp allt större olikheter.

Det är inte svårt att utarbeta ett system för decentraliserade löneförhandlingar — de amerikanska fackföreningarna har ända sedan de bildades följt denna väg. Det verkliga problemet ligger i att se till att avtalen hålls, att tygla arbetsplatsorganisationerna (se nedan) och att dra gränser mellan och utöva effektiv kontroll över operationsområdena så att bara ett förbund — och inte 22 - organiserar de anställda i en enda brittisk bilfabrik eller (vilket skulle vara ännu bättre) att bara ett förbund — och inte tjugtals — organiserar en enda industribransch i stil med verkstadsindustrin. En närstående uppgift är att ersätta de geografiskt fördelade fackföreningarna med arbetsplatsorgan vilka skulle utgöra basen för hela organisationen, samtidigt som den centrala förvaltningen mer och mer läggs i händerna på heltidsanställda tjänstemän.

Vissa framsteg har gjorts. I Storbritannien, där den kaotiska situationen har varit allvarligast, har en del förbund för typografer samt byggnads- och varvsarbetare gått samman, vissa åtgärder har vidtagits för att effektivisera förvaltningen av några av de största förbunden och man kan se en mycket större villighet nu än för bara tio år sedan att diskutera strukturförändringar och större flexibilitet. Men ett enormt arbete återstår. Olika förbund har olika målsättningar och arbetsmetoder. De som sitter i förbundsledningarna önskar naturligtvis behålla sina poster och sitt inflytande och behöver i praktiken inte foga sig i vad medlemmarna anser, ledarna för 'rika' förbund har ingen lust att gå samman och dela sina tillgångar med 'fattiga' förbund eftersom, för att ta ett västtyskt exempel, 'de olika fackförbundens anseende inom DGB inte avgörs av deras "organisationsnivå" utan av deras medlemsantal och finansiella styrka' (H. Gückelhorn: *Höhere Löhne, Wohltat oder Plage?*).

Därtill kommer betydande skillnader i medlemsavgifter och förmåner och framför allt att förbunden brukar styrka sina krav genom att påvisa traditionella differenser, varigenom de understryker skillnaderna och inte likheterna mellan olika slags arbeten. TUC:s stora råd rapporterade i sina båda första större översikter av den fackliga strukturen (1927 och 1944) att det svåraste hindret för ansträngningarna att öka samarbetet och sammanslagningarna av förbund var 'rädslan att förlora sin yrkesidentitet och självständighet'. Läget har ännu inte förändrats. George Woodcock, TUC:s generalsekreterare och själv en anhängare av reformer, gav följande kommentar till en annan TUC-utredning: 'Vi är helt övertygade om att den differentierade strukturen är ett kännetecknande drag för den brittiska fackföreningsrörelsen och att detta alltid kommer att vara fallet.'

Arbetsplatsorganisationerna: bakgrund och syfte

När fackföreningarna visade sig ur stånd att göra något åt de nya förhandlingsområdena, trädde de halvt självständiga arbetsplatsorganisationerna i deras ställe, förtroendenämnderna, sektionsnämnderna eller vad de kunde kallas. I Storbritannien består de av fackligt anslutna arbetare som är valda av sina kamrater, vanligen genom handuppräkning, och nästan alltid automatiskt erkända av sina fackföreningar. I fabriker med många fackföreningar innehåller dessa nämnder vanligen representanter för alla fackföreningarna. Delvis till följd av att de fackliga bestämmelserna för representanternas verksamhet är så vaga och ofullständiga (ibland helt obefintliga), delvis till följd av den pågående tekniska utvecklingen, delvis på grund av att arbetarna behöver suddas ut gränslinjerna mellan sina olika organisationer när de förhandlar med företagsledningen och delvis därför att företagsledningen är glad över att kunna förhandla med ett organ som är erkänt som representant för arbetarna på platsen, har dessa nämnder fått en mycket självständig ställning.

De sprider sig också snabbt. Förtroendenämnderna inom verkstadsindustrin framträdde under och omedelbart efter första världskriget, då de anförde kampen för fyrtyotimmarsveckan. De slogs tillbaka under de år då hög arbetslöshet rådde men återvände ännu starkare under andra världskriget och har sedan dess fortsatt att växa. För närvarande ligger medlemsantalet någonstans mellan 100 000 och 250 000 (eller mer) — ingen vet riktigt var — de täcker ungefär hälften av de fackligt anslutna arbetarna i landet, typiskt nog fram.. för allt i de största företagen, och de sprider sig i allt snabbare takt både på de traditionella och de nya områdena. Inom verktygsindustrin, deras första stora basområde, ökade de två eller tre gånger så snabbt som det fackliga medlemsantalet vid 1950-talets slut och 1960-talets början. Ännu viktigare är att de börjat erövra nya industribranscher. Enbart år 1966 spred sig systemet officiellt till byggnads- och hamnarbetarna och till de anställda i handelsflottan. Samma år föreslog TUC för första gången under de cirka sjuttio år som fackföreningsrörelsen existerat att förtroendemännen helt skulle anslutas till den fackliga strukturen och räknas som en faktor i de industriella relationerna.

Nämnderna har vuxit inte bara i antal utan också i styrka. I hela västerlandet har en kraftig övergång skett från metoden med långa, strategiska, officiellt sanktionerade och centralt ledda strejker under 1900-talets första hälft till de nuvarande kortvariga, lokala och taktiska aktionerna som till stor del inte fått centralt godkännande. I Storbritannien har under efterkrigstiden antalet strejker som registrerats av arbetsministeriet ökat från i genomsnitt 1 700 om året under perioden 1946-1950 till 2 700 om året 1962-1966, och antalet berörda arbetare har stigit från 463 000 till över en miljon. Men samtidigt har antalet förlorade arbetsdagar per arbetare och år sjunkit från 4,2 till 2,9. Eftersom antalet rapporterade strejker bara utgör en bråkdel av hela antalet — i många fall bara en tjugondel — och, med tanke på att utvecklingen går i riktning mot kortare strejker, en bråkdel som fortsätter att sjunka, och eftersom alla utom en mycket liten del är 'icke-

officiella', dvs. vilda, kan man gott säga att deras typiska organisatörer och ledare — arbetsplatsnämnderna — har ett oerhört stort inflytande.

Det gammalmodiga systemet för löneförhandlingar och den kaotiska fackliga strukturen i Storbritannien har bidragit till att föra fram arbetsplatsrepresentanterna till deras nuvarande ledande ställning. Men de skulle ha existerat också utan dessa anledningar. Ty även på områden där motsättningar mellan fackförbunden och 'strukturklyftor' i den brittiska bemärkelsen är praktiskt taget obefintliga, förekommer arbetsplatsorganisationer som bedriver samma typiska verksamhet.

I Västtyskland, där industriförbunden har ledningen bland kroppsarbetarna, är det många olika slags organ som hävdar att de representerar arbetarna. *Betriebsrat* (företagsnämnder) har uppsatts lagstiftningsvägen och på samma gång fått (de ganska vagt formulerade) reglerna för samsättning och uppgifter fastställda. De arbetar i praktiken, framför allt i de stora fabrikerna, sida vid sida med *Vertrauensmänner* (förtroendemän) som stundom är nämndens ögon och öron bland arbetarna, stundom är arbetarnas organ för att utöva påtryckningar på nämnden och som vanligen kombinerar dessa båda uppgifter. Förtroendemännen har inte fått sin ställning befast genom lagstiftning, de har till skillnad från företagsnämndernas medlemmar inga garantier mot att avskedas eller förflyttas, men de är vanligen tillåtna att hålla möten och att gå omkring under arbetstiden och att fungera som arbetarnas representanter. De flesta större fabrikerna har dessutom direkta fackliga representanter, som också kallas *Vertrauensmänner*. De bildar en facklig cell i fabriken, rekryterar medlemmar till sin fackförening och samarbetar intimt med fackföreningens representanter i företagsnämnden. Vanligen — men inte alltid — är det samma personer som fyller båda uppgifterna som förtroendemän, och ibland kan medlemmar av företagsnämnden också vara förtroendemän. Det händer att de tre grupperna av arbetarrepresentanter samarbetar utan svårighet, men det händer oftare att slitningar förekommer till följd av att medlemmarna av företagsnämnden ägnar en del av sin tid åt driften av företaget. Därför uppfattar arbetarna ofta företagsnämnderna och förtroendemännen som kompletterande och inte som konkurrerande organ.

Den exakta fördelningen av de representativa uppgifterna är uppenbarligen mera komplicerad, dunkel och föränderlig i den västtyska industrin än i den brittiska och arbetsplatsrepresentanterna mera utsatta för kritik. Dessutom har fackförbunden en organisation som gör det lättare för dem att kontrollera medlemmarna på arbetsplatsen. Men ändå kan man i båda länderna skönja samma utveckling i riktning mot ökad självständighet och makt för organen på arbetsplatsen. Löneoffensiver fogade mer än 30 procent till de centralt förhandlade lönesatserna inom maskin- och byggnadsindustrierna 1950-1961, och fackförbunden tvingas finna sig i förhandlingar i varje företag för sig. Resultaten låter också mycket brittiska: 'Fackförbunden ... har totalt förlorat kontakten med realiteterna på arbetsplatsen: förbindelserna mellan ledningen och medlemmarna är otillräckliga och det dubbelsidiga informationsflödet stoppas på vägen av de mellanliggande skikten av fackförbundshierarkin.' (L. von Friedeberg i *Arbeitshäfte* nr 4, juli 1964.)

I Frankrike spelar representationen på arbetsplatsen en ännu viktigare roll. Varje företag har enligt lag företagsnämnder och arbetardelegater som verkar inom en till stor del fackligt oorganiserad arbetarklass. De bidrar till att hålla den fackliga verksamheten vid liv bland arbetarna samt att ta ledningen — ofta helt fristående från det fackliga maskineriet — i konflikter med arbetsgivarna. I Nederländerna anförde fabriksnämnderna den viktiga revolten mot lönekontroll och den fackliga ledningen, en revolt som pågick sedan slutet av 1950-talet. I Italien har de fackliga organisationerna mycket små möjligheter att kontrollera 'de interna nämnderna'. I Förenta staterna har sedan 1960-talets början löst organiserade arbetsplatsnämnder övertagit allt

större uppgifter från både arbetsgivarna och de fackliga organen. Överallt, oberoende av facklig struktur eller löneförhandlingssystem, förekommer någon form av arbetsplatsorganisation.

Det är inte att förvåna sig över. Ingen fackförening har möjlighet att uträtta samma arbete som en dylik nämnd kan göra. Den kan inte ingripa lika snabbt, och den kan inte bortse från de återverkningar som ingripandet kan få annorstädes. Den har inte lika lätt att omedelbart ta kontakt med medlemmarna och med företagsledningen, och den kan inte sondera stämningen eller fatta beslut lika snart efter att ett problem har uppstått. I fabriker med många fackföreningar skulle det bli nästan omöjligt för den att göra någonting alls. Framför allt finns det alltid en 'djupgående konflikt mellan attityden hos arbetaren inom en aktiv arbetsplatsorganisation, som betraktar sig som "ett självstyrande organ på arbetsplatsen", och fastställda stadgar och förordningar som säger att den lokala fackföreningen bara betraktas som "en mindre och underordnad del av den fackliga rörelsen" '. (W. E. J. McCarthy: *The Role of Shop Stewards in British Industrial Relations*.) Detta gäller också de mest demokratiska och aktiva fackförbunden och det gäller i ännu mycket högre grad den stora majoriteten av dem, som varken är det ena eller det andra och som dessutom nu skyndsamt har mobiliserats för att hjälpa till att utforma och genomföra regeringens arbetarpolitik.

Arbetsplatsnämnderna: kampen om kontrollen

Att fastställa en lönenivå är bara en obetydlig del av avtalsförhandlingarna. Arbetstidens längd, arbetsintensiteten, de speciella förhållandena och förutsättningarna på arbetsplatsen (antalet arbetare för vissa uppgifter, regler för anställning och avskedande, övertid, skiftarbete, ackord, säkerhetsanordningar) kan tolkas på olika sätt, och det går inte att undvika att arbetarna som säljer sin arbetsförmåga och företagsledningen som köper en vinstskapande faktor blir oense. När förhållandena gynnar arbetarna försöker dessa utöva en viss kontroll över de ovannämnda frågorna, men när det inte är fallet försöker ledningen 'återställa disciplinen'. Vem som än har initiativet i varje givet ögonblick, pågår en ständig kamp om kontrollen. I denna kamp står arbetsplatsnämnderna i centrum.

Den ändrade förhandlingsnivån efter kriget har på ett tydligt sätt vidgat nämndernas roll. I Storbritannien visar till och med arbetsministeriets ofullständiga uppgifter en påfallande övergång från strejker för att få högre lön till strejker i 'lönefrågor av annan art än krav på löneökningar' och framför allt om 'arbetsförhållanden, bestämmelser och disciplinfrågor'. En annan detaljerad granskning visar att en allt större del — tre fjärdedelar av alla strejkerna 1960 i jämförelse med en tredjedel tjugo år tidigare — har gällt tre huvudtyper av krav: att arbetstakten görs till förhandlingsobjekt på samma sätt som lönerna, att förändringar i arbetsförhållanden, metoder och utnyttjandet av arbetskraften likaledes görs till förhandlingsobjekt samt att arbetarna behandlas som människor av förmän och företagsledare och inte som 'maskindelar' (här kommer frågan om arbetarnas 'status' in). TUC granskade (i sin rapport 1960) frågan om konflikter och arbetsplatsrepresentationen och bekräftade att en majoritet av strejkerna gäller frågor i samband med företagsledningens maktbefogenheter. Sunda förnuftet säger också att många av 'penningstrejkerna' har fört fram lönefrågor i förgrunden av taktiska eller propagandistiska skäl medan de innerst inne kan röra sig om andra frågor.

Strejkerna är bara ett av vapnen. De andra — maskning, överdriven noggrannhet och bokstavstroget följande av reglerna, slapp arbetsdisciplin etc. — har också tillgripits allt oftare. Under detaljerna gömmer sig ett enkelt faktum: arbetsplatsnämnderna utmanar arbetsgivarna och deras kontroll överallt och varje gång det är möjligt — direkt om så behövs, genom fackföreningarna om det är lämpligt, i penningfrågor om de skulle vara de taktiskt fördelaktigaste

men i allt högre grad i andra frågor parallellt med att arbetsstyrkan alltmer ifrågasätter företagsledningens 'rätt' att reglera livet på arbetsplatsen. Och de kommer att fortsätta medan de använder sig av de lokala organens starkaste argument — jämförelser, såväl på arbetsplatsen som utanför den. I denna utmaning tar man fasta på varje utmärkande drag på arbetsplatsen för att göra det till ett förhandlingsobjekt och stärka sin position. Viktigast är ackordsättningen samt de uppmuntrings- eller bonussystem som utarbetats för de olika produktionsprocesserna. Men vid sidan av dem finns en djungel av speciella lönetillägg — 'smutspengar', 'värmepengar', 'höjdpengar', 'blötpengar' — som ger skämttecknarna en rad goda uppslag — samt hyresbidrag, skiftarbetstillägg, bidrag till arbetskläder etc. Därtill kommer frågor i samband med klassificeringen och definitionen av olika sysslor, bestämmelser för övertids- och skiftarbete, disciplinfrågor, fördelningen av arbetsbelastningen, frågor i samband med befordring, nyanställning och avskedande, införandet av nya maskiner och mycket annat. Var och en av dessa frågor gör det möjligt att testa styrkan hos företagsledningens kontroller. Varje fråga skiljer den ena nämnden från den andra.

Här har nämnderna gjort betydande landvinningar efter kriget. I många fall utövar de nu åtminstone en viss kontroll över alla eller flertalet av de ovannämnda förhandlingsfrågorna. Deras ledare eller främsta förtroendemän har ofta rätt att direkt kontakta fabriksledningen utan att först behöva vända sig till de lägre tjänstemännen. I vanliga fall har denna utveckling skett helt informellt eftersom 'det ibland är möjligt att uppnå speciella eftergifter tack vare en tyst överenskommelse att de inte offentliggörs utanför företaget eller till och med meddelas till andra fabriksledare inom företaget' (W. E. J. McCarthy). Men vare sig utvecklingen har skett informellt eller inte har nämnderna gjort en insats för att göra arbetarnas röst hörd när det gäller förhållandena på arbetsplatsen.

Arbetsplatsnämnderna: framtiden

Arbetsplatsnämnderna är inte omedvetna om att de i alla avseenden spelar en roll som representeranter för och organisatörer av arbetarnas styrka. Hälften av dem som intervjuades i den tidigare nämnda utredningen uppfattade som sin främsta uppgift att vidareutveckla arbetarnas inflytande, 21 procent räknade med uppgiften som 'hundra procent organisation', 14 procent arbetade främst på 'att stärka enigheten bland arbetarna' och tio procent på att 'i mesta mån mobilisera medlemmarna för fackföreningens demokratiska uppgifter' medan ytterligare fem procent ville öka den politiska medvetenheten (Clegg, Killick och Adams). Men det är likväl typiskt att de uppfattar det inflytande de har som begränsat till en mycket liten sektor — fabriken eller verkstaden.

På sätt och vis är det oundvikligt. När allt kommer omkring är dessa män medlemmar av *arbetsplatsnämnderna* och avskiljs från andra av olika tekniska metoder, de snabba tekniska förändringarna, det oerhört stora antalet olika produktionsenheter och mycket annat. Deras främsta uppgift är att tolka sina arbetskamraters mycket speciella önskemål. Deras makt bygger på att de åtnjuter sina arbetskamraters förtroende. Deras förhandlingsområde är de produktionsförhållanden och avlöningsmetoder som är utmärkande för deras egen arbetsplats. Eftersom varken nämnderna eller företagsledningarna vill avstå från sina krav på kontroll över ett visst område, utformas avtalen mellan dem sällan, om ens någonsin, i generella fraser utan kännetecknas av en kraftig konkretisering av de olika punkterna, framför allt de som innebär att någondera sidan vunnit nya fördelar. Det finns mycket litet i de lokala arbetarrepresentanternas värld som är abstrakt eller generellt.

Trots det hittills sagda sträcker sig nämnderna längre än till själva arbetsplatsen. Gemensamma nämnder som förenar de olika förtroendemänsnämnderna har vid olika tillfällen förekommit i de

flera verkstadsindustrier som har många fabriker i Storbritannien. De har också förekommit sporadiskt inom byggnadsindustrin (där de förenat en firmas olika byggnadsplatser), bland hamnarbetarna och inom sjöfarten. De bildas vanligen i samband med någon speciell kris varefter de tynar bort igen. Ibland bryts de ner av just den kris som ledde till att de bildades — exempelvis inom den brittiska bilindustrin på sommaren 1966. Generellt sett tycks de öka i antal och anseende parallellt med att det område som de är verksamma på ökar i betydelse.

Vidare har det funnits gemensamma nämnder (även om de varit mindre talrika och mindre effektiva) för hela industribranscher, främst inom bilindustrin men också bland sjöfolk, hamnarbetare och elverksarbetare. De har varit ännu mera kortlivade, ännu svagare och i ännu högre grad ett resultat av speciella kriser. Det är naturligt eftersom det är på detta plan som de olika lokala förhållandena och traditionerna måste smältas samman för att man ska nå fram till en gemensam, generaliserad serie av krav, vilket gör att arbetsplatsnämnderna förlorar mycket av sitt aktiva stöd. Det är också på detta plan som nämnderna direkt utmanar fackförbunden.

Kombinationen av styrka på arbetsplatsen och svaghet när nämnderna försöker gå utanför arbetsplatsens ram ligger bakom det växlande utseendet hos de kraftiga sammandrabbningar mellan de olika företagsledningarna och nämnderna som förekommit under drygt ett årtionde i Storbritannien. I olika industrier och vid olika tidpunkter pressade isolerade arbetargrupper företagsledningens kontroll så effektivt att det nästan blev omöjligt att fortsätta företagens verksamhet. Dessa områden blev därefter skådeplats för mera omfattande drabbningar då hela företaget, industribranschen, staten och vanligen också fackföreningsrörelsen högg ner på den relativt isolerade arbetsplatsnämnden och tvingade den till reträtt. Detta har inträffat flera gånger i bilindustrin och i hamnarna, det har hänt på Londons flygplats och bland busspersonalen i London, bland sjömännen, elverksarbetarna, typograferna och i en rad företag inom verkstadsindustrin. I varje enskilt fall drev den lokala arbetarorganisationen sitt krav på kontroll så långt att företagsledningen inte kunde acceptera det, varefter arbetarna slogs tillbaka. Att företagsledningarna i varje enskilt fall hade ganska lätt att återta kontrollen visar hur begränsade och relativt isolerade de flesta arbetsplatsnämnderna är.

Denna begränsning är intimt förknippad med en annan fråga. Eftersom arbetsplatsnämnderna nästan uteslutande handlägger konkreta problem som kan avgöras på arbetsplatsen, har de en tendens att i hög grad bortse från vad som händer utanför arbetsplatsen — det kan gälla frågor som busstransporter till och från fabriken men också regeringens ekonomiska politik. Den växande arbetsplatsrepresentationen har sannerligen inte lett till ökat politiskt engagemang i fabriken utan tvärtom till minskat industriarbetarinflytande över alla de traditionella partierna. Vi har redan nämnt hur labourpartiet (liksom vissa arbetarpartier utanför Storbritannien) avlägsnat sig från arbetarna. De konservativa, som aldrig varit starka, mötte sitt Waterloo vid 1950-talets mitt, då 'Moncktonperioden' bröt samman. Kommunistpartiet som fortfarande har sina flesta anhängare bland industriarbetarna, har drabbats av den ena katastrofen efter den andra under det senaste årtiondet: det förlorade kontrollen över elektriker- och brandsoldatsförbunden och förlorade sitt inflytande bland verkstadsarbetarna och gruvarbetarna. Nu har det inte mycket att säga till om i de fackliga organen, där det är representerat av enstaka personer av vilka många vägrar att följa partilinjen och några befinner sig i direkt revolt mot den. Ännu viktigare är att dess stöd från arbetarna på det lokala planet dels försvagas, dels förlorar sin medvetna riktning: det finns nu färre kommunistiska branschorganisationer än för fem år sedan och inga organisationer alls i nya expanderande industrigrenar som petrokemi, plast och syntetiska fibrer. Partiets aktivaste medlemmar i de gamla styrkepositionerna — verkstads- och byggnadsindustrin — måste i allt högre grad bortse från partiet och dess inflytelseområde när de tar egna initiativ.

Tillbakagången är säkert delvis resultatet av den politiska linje som partiledningarna för — labourpartiets övergång från klass till nation, de konservativas ständiga angrepp mot arbetsplatsnämnderna och kommunistpartiets ansträngningar att visa sig respektabelt. Det lämnar inte mycket plats för arbetarnas egna, självständiga initiativ. Men också den politiska linjen speglar det faktum att traditionell politik i grund och botten inte accepteras av arbetsplatsnämnderna, samtidigt som dessa tar upp allt större del av de aktivaste arbetarnas tid, energi och intresse.

Politiken avvisas inte helt och hållet. Den mest begränsade, tekniska betydelsen av förtroendemännens roll är 'politisk kompromiss' — de ger sina arbetskamrater tillfredsställelse samtidigt som de inte driver företagsledningen så långt att den sätter in alla krafter på ett förkrossande motangrepp. Också i vidare bemärkelse har företagsnämnderna spelat en viktig politisk roll, exempelvis i Storbritannien under och efter första världskriget och i Tyskland under samma period och framför allt under revolutionen 1918 (eller i Ungern 1956 — se Balázs Nagy: *La Formation du Conseil Ouvrier de Budapest en 1956*). På det lokala planet fanns det inte längre någon plats för kompromisser och eftergifter, och arbetarna engagerade sig helt i den politiska huvudfrågan i stället för de mindre viktiga fackliga frågorna. Vid dessa tillfällen var ländernas ekonomiska liv hårt pressade av kriget eller av krigets efterverkningar, och regeringarna och arbetsgivarna vägrade gemensamt att göra eftergifter.

Denna legering är lika stark nu som då. Det är visserligen självklart att de västerländska näringslivet inte alls är lika hårt pressade som under första världskriget, men likväl minskar utrymmet för lokala eftergifter: den statliga arbetspolitiken inkräktar överallt på arbetsplatserna, stoppar företagsledningarnas manövreringsmöjligheter, begränsar området för fria förhandlingar på det lokala planet, förskjuter fattandet av besluten till de centrala organisationerna. Anledningarna till detta — inte minst nämndernas framgångar — har tidigare berörts och behöver inte upprepas. Resultaten kan urskiljas ganska tydligt: de speciellt utmärkande dragen för varje arbetsplats spelar en allt mindre roll då till och med de allra starkaste lokala organisationerna förlorar förmågan att utnyttja sig av dem, trycket för att kompromissa och samordna verksamheten blir allt starkare — det gäller också trycket för att ge denna verksamhet åtminstone en första antydning till politisk betydelse.

Det är i praktiken inte särskilt viktigt att undersöka hur långt nämnderna kan utvecklas av sig själva när det gäller att söka politiska lösningar på fackliga problem. Så snart nämnderna går utanför arbetsplatsens ram, kommer de oundvikligt i kontakt med politiska organisationer vilka har till uppgift att stöpa fragmentariska aktioner och speciella krav till samordnade rörelser och program. Lika oundvikligt är att de åtminstone i någon mån blir beroende av något partis organisationsnät, och på så sätt kan de nästan inte undgå att bli politiskt engagerade.

Denna utveckling har ännu inte hunnit så långt att vi har särskilt mycket material för att belysa den, även om något litet har kommit fram — åtminstone i Storbritannien. År 1966 bildades en handfull så kallade Arbetarnas solidaritets- eller försvarskommittéer, som täckte olika yrken och olika former av facklig och politisk verksamhet. Varje kommitté uppstod till följd av någon speciell arbetskonflikt, ursprungligen därför att de arbetare som var direkt berörda såg sig om efter stöd. De drog snabbt till sig en kärna av politiskt engagerade personer, och när de vidareutvecklades efter de konflikter som lett till deras bildande, berodde det nästan uteslutande på de politiska aktivister — ingalunda uteslutande industriarbetare — som var inblandade. I detta fall visade det sig att de politiska banden inte var tillräckliga. Kommittéerna försvagades efter några månader och har nu nästan helt försvunnit. Men de visade på en metod och en väg som skulle kunna få enorm betydelse. Genom sin breda bas skulle de i framtiden kunna bli en verklig

maktfaktor, och en faktor av revolutionerande slag genom att den använder sig av industriell makt för att uppnå politiska mål. När förutsättningarna blir gynnsamma skulle dylika organ kunna bli ett verkligt alternativ till de nuvarande styrande organen i samhället.

Ledningen

Invecklade relationer råder mellan arbetsplatsnämnderna och fackföreningarna. De tävlar på många sätt och på många plan om att vinna arbetarnas förtroende. Men samtidigt är de beroende av varann för att kunna fylla sina uppgifter.

På varje arbetsplats för sig har nämnderna de bästa förutsättningarna. Överallt där de finns, täcker de hela arbetsstyrkan, vilket få fackföreningar gör. Nämnderna sprider sig snabbt medan fackföreningarna sitter i kläm mellan välorganiserade traditionella industrigrenar som är på tillbakagång och relativt oorganiserade, expanderande industrier, vilket har gjort dem ganska statiska och gett dem en relativt låg 'penetrationskvot'. Och även om fackföreningarna alltmer sluter avtal om 'en arbetsplats — en fackförening' och övergår till systemet att avgifterna erläggs vid källan, ger det dem bara möjlighet att vidga sin *officiella* auktoritet. I sig bidrar det inte särskilt mycket till att öka deras verkliga täckning av arbetarna eller att öka medlemmarnas aktivitet. Tvärtom minskar det kontakten mellan ledningen och medlemmarna och kan på så sätt få motsatt verkan.

På denna punkt, när det gäller medlemmarnas lojalitet, har nämnderna sin största styrka. Förtroendemännens valkretsar är små — 30 till 40 arbetare per förtroendemän i Storbritannien. De väljs öppet, står under ständig övervakning av sina väljare och kan utbytas på ett ganska enkelt sätt — ofta räcker det med handuppräkning. Visserligen har det i praktiken visat sig att posten som förtroendemän ofta varit första steget till befordring, men i vanliga fall drivs inte förtroendemännen av dylika kortsiktiga ambitioner eller av hoppet om att omedelbart få någon personlig vinning. Tvärtom visade en undersökning att en femtedel av de tillfrågade hade förlorat pengar på att vara förtroendemän, och i genomsnitt ägnade de lika mycket av sin fritid som av arbetstiden åt sina representationsuppgifter. De samlar in 80 till 90 procent av de fackliga avgifterna både där detta är fastställt i stadgan och där det direkt strider mot bestämmelserna. De rekryterar nästan alla de nya fackliga medlemmarna, de utgör den viktigaste kanalen när det gäller att sprida kunskap om och förståelse för den fackliga politiken (genom dem går drygt 70 procent av de informationer som lämnas medlemmarna). De granskar de fackliga kraven med hänsyn till de lokala förhållandena. Eftersom de utöver allt detta också kan visa upp resultat, vilket har gjort dem både respekterade och hatade av företagsledningen, är det naturligt att de flesta arbetarna uppfattar dem som representanter inte bara för fackföreningen utan för facklig aktivitet över huvud taget.

Jämför detta med det officiella fackliga maskineriet. Dess personal är gammal, i genomsnitt mer än åtta år äldre än förtroendemännen. De är i allmänhet tillsatta, inte valda, och som tidigare sagts råder en klyfta mellan dem och medlemmarna. De fackliga funktionärerna bildar ett mycket glest nät — i allmänhet en funktionär på 900 medlemmar i Storbritannien. De heltidsanställda männen i den fackliga organisationen bromsas av ett ansvar som sträcker sig utöver den enda verkstaden eller fabriken. De behöver inte visa upp resultat för att få behålla sin post. De tjänar sitt levebröd på medlemmarnas svårigheter men ändå tar de ofta i sina rekommendationer mera hänsyn till 'nationens' svårigheter. I det lokala fackliga livet har de inte en chans när det gäller att vinna medlemmarnas lojalitet.

Men inte heller i detta avseende är nämndernas ledarställning total. Om vi bortser från perioder av utifrån påtvingad arbetslöshet och osäkerhet, då själva grunden för nämndernas verksamhet

bryts sönder i arbetarnas försök att trygga sin egen säkerhet, har de fackföreningarnas erkännande att tacka för åtminstone en del av sin myndighet, och att de står medlemmarna så nära beror delvis på att fackföreningarna har gett dem så många uppgifter att sköta. De stöder sig på den fackliga apparaten i många av sina mindre drabbningar med företagsledningen, exempelvis i 'procedur-frågor'. Under viktigare strejkaktioner försvagas de om de inte får fackligt godkännande men stärks om de stöds av fackföreningsrörelsen. I de flesta fallen behöver de sina fackföreningar som ett kommunikationsled med andra delar av industrivärlden, vilket är en hjälp för dem också under vilda strejker. På ett högre plan konsoliderar fackförbunden de vinster som uppnåtts och lägger grunden för nästa framryckning.

Rivaliteten mellan nämnderna och fackföreningarna dämpas av att de är så beroende av varann. Ingen av dem har råd att öppet utmana den andra parten. Nämnderna saknar i alla händelser den sammanhållning sinsemellan som skulle kunna göra det möjligt för dem att inta en gemensam, konsekvent hållning till den fackliga apparaten. De sätter sig upp mot fackföreningarna bara i undantagsfall och gör inga försök att själva framträda som ett alternativ.

Den fackliga inställningen är klarare men samtidigt mera komplicerad. I de flesta fallen är arbetsplatsrepresentanter en relativt ny företeelse som ännu inte har infogats i den organisatoriska strukturen. Så sent som 1956 visade en undersökning av 134 brittiska fackföreningar att två tredjedelar överhuvud taget inte nämnde dem i sina stadgar. Av dem som gjorde det hade bara sex infört regler för val av verkliga arbetarrepresentanter, medan 38 hade bestämmelser för val av personer som både representerade arbetarna och samlade in de fackliga avgifterna. 48 intresserade sig enbart för insamlarna. I nästan samtliga fall där verkliga bestämmelser för arbetarrepresentanter fanns, var de vaga och oklara i sådana frågor som valmetoder, representanternas uppgifter, tillvägagångssättet vid utarbetandet av en arbetsplatspolitik, relationerna med representanter för andra fackföreningar etc. Men i praktiken har de flesta stora fackförbunden erkänt arbetarrepresentanternas betydelse genom att utge handböcker för förtroendemännen, i vilka man i allmänhet kan finna uttryck för den fackliga rörelsens uppskattning av deras betydelse. Detta gillande kan formuleras på ett ganska negativt sätt — 'det är mycket få som missköter sitt ämbete', stod det i en TUC-rapport — men det är i alla fall ett gillande, och det delas ganska allmänt inom officiella fackliga kretsar.

Det är en helt annan sak när de lokala nämnderna går utanför sitt område och försöker förena sig med varann. Resultatet av 'organisationer vilka förenar ett antal nämnder, antingen från olika fabriker inom samma företag (exempelvis BMC) eller inom en industrigren (exempelvis elverken) är ofta en utmaning mot de rådande fackliga förhållandena'. Ännu värre är 'försöken att bilda ett centrum för hela landet eller sammankalla riksmöten för förtroendemen oberoende av vilken industri de arbetar i'. I detta fall, förklarar TUC varnande (i sin årsrapport 1960), 'är syftet att olagligt ta över fackföreningarnas eller förbundens beslutande befogenheter när det gäller facklig politik'. TUC rådde därför fackföreningarna 'att upplysa sina medlemmar om att deltagande i dylika organ strider mot de förpliktelser de åtagit sig som medlemmar av fackföreningarna ... att vara vaksammare; om en förtroendeman som redan fått en varning fortsätter att begå handlingar som strider mot regler eller avtal, bör han berövas sina befogenheter'.

De enskilda fackföreningarna har inte samma möjlighet att effektivt slå vakt om sin maktställning. I vanliga fall inser funktionärerna att de arbetarrepresentanter som inlett samarbete hör till fackföreningarnas aktivaste medlemmar och är därför kloka nog att blunda för deras speciella verksamhet. Det är bara när dessa 'aktivaste medlemmars' verksamhet tar sig mera konkret form som fackföreningarna gör någonting alls. Men när de ingriper visar också de mest toleranta, vilken politisk färg de än har, en förvånansvärd villighet och en avsevärd fasthet när det gäller att

tillrättvisa, suspendera eller avsätta den skyldige medan de mässar: 'Icke-officiella organ ligger inte i industrins intresse.' (Detta exempel gällde Frank Foulkes, som tidigare var kommunistisk ordförande i Elektrikerförbundet och ordförande i Riksrådet för elförsörjningsindustrin. Historien återges i Cliff och Baker: *Incomes Policy, Legislation and Shop Stewards*, som också ger andra exempel.) Men i vanliga fall försöker fackföreningarna undvika en öppen kraftmätning av detta slag eftersom resultatet sällan blir särskilt varaktigt. Med eller mot sin vilja måste de fackliga funktionärerna mata nämnderna, den gökunge de fått i boet, även om de ibland hackar på dem. De har när allt kommer omkring inte mycket annat som de kan mata. Det råder en allt klarare tendens att tämja gökungen, adoptera den och flytta lite på den i stället för att döda den.

En metod är att tävla i effektivitet. Som siffrorna på sid. 75 visar kan det officiella maskineriet få ganska god fart på sig när det gäller att inte släppa nämnderna ur synhåll. Det kan till och med överglänsa dem under en viss tid. Men även om vissa tecken tyder på att fackförbunden nu är lite mera villiga än tidigare att stödja strejker, kan de ändå inte gå särskilt långt på den vägen. De har i alltför hög grad bundit sig vid de landsomfattande avtalen för att fritt kunna tävla om extra lönetillägg på det lokala planet, och de är alltför engagerade i regeringens ekonomiska politik för att vilja göra det. Dessutom återstår alltid möjligheten att de till slut skulle kunna tämja nämnderna: i själva verket svarade 29 procent av de tillfrågade förtroendemännen att de skulle vilja bli heltidsanställda fackliga funktionärer medan bara fem procent definitivt avvisade denna möjlighet därför att de ville 'förbli vanliga arbetare' (Clegg, Killick och Adams: *Trade Union Officers*).

I Storbritannien finns det flera olika möjligheter att tämja nämnderna. En av dem är indoktrinering. År 1962 kom TUC och Brittiska arbetsgivareföreningen överens om att anordna kurser för förtroendemän, och TUC uppmanade fackföreningarna att utarbeta kurserna i samråd med företagsledningarna i utbyte mot att dessa gav förtroendemännen full lön medan de var borta från arbetet. En kritiker (ledarskribenten i *International Socialism* nr 13, sommaren 1963) skrev: 'Utanför fabriken [kommer förtroendemännen] i de nu föreslagna kurserna att undervisas i att betrakta problemen ur en annan klass' synvinkel.' Avtalet åtföljdes av reformer i den fackliga undervisningsverksamheten, som centraliserades och lades i TUC:s händer.

En annan möjlighet är vissa organisatoriska förändringar. Fackförbunden blir alltmer missbelåtna med ackordslönesystemet, som är den faktor som mest bidrar till nämndernas självständiga ställning. De övergår också mer och mer till systemet 'en fabrik — en fackförening'. Några av dem, exempelvis elektrikerna och verkstadsarbetarna, har också gått, eller är i färd med att gå, mycket långt när det gäller att ge förtroendemännen mera professionella uppgifter.

Ingenting hindrar att fackföreningarna inkorporerar arbetsplatsnämnderna om de så skulle önska. Några har redan gjort det i Storbritannien, och det har också gjorts i andra länder. Men det finns gränser för vad som kan uppnås på detta sätt. I de flesta länderna finns det ett verkligt behov av ett enande organ på arbetsplatsen som inte behöver ta hänsyn till uppdelningen mellan olika fackföreningar och som fyller luckorna i den fackliga organisationen.

Sammanfattningsvis kan sägas att också när organisationen bygger på branschorgan inom fabrikerna, råder en viktig motsättning mellan å ena sidan kravet på att branschorganet underordnar sig den fackliga — vilket till slut innebär den statliga — politiken och å den andra arbetarnas vilja att kontrollera livet på arbetsplatsen. I båda fallen krävs organisation, och om arbetsplatsnämnderna i den form de hittills tagit skulle hindras från att utöva denna organiserande verksamhet, kommer de antagligen att trängas undan av nya organ. Det är möjligt att utvecklingen i några bilfabriker i mellersta delen av Storbritannien kan komma att få stor betydelse. Colin Barker rapporterar i *International Socialism* nr 27:

Enligt en rapport har aktiva förtroendemän (stewards) insisterat på att de fackliga samordningsmännen (convenors) inte skulle handlägga klagomålen ensamma utan bara i samarbete med förtroendemannen för det berörda området och minst en representant för arbetarna som utsetts speciellt för detta tillfälle. På så sätt kan kontrollen över förhandlingarna i görligaste mån stanna kvar i arbetarnas händer.

I hela den västerländska kapitalistiska världen har arbetarna nu fått behov som deras fackliga organisationer inte har stora möjligheter att tillfredsställa, i all synnerhet som dessa organisationer i allt högre grad har engagerat sig för sin regerings ekonomiska politik. Vädjanden till arbetarna att förbli lojala räcker inte i längden — inte nu när arbetarna blivit säkra på sig själva, när deras säkerhet bygger på deras eget kunnande, bristen på arbetskraft och de resultat som de lyckats uppnå genom egna aktioner utan facklig hjälp. Men om de samtidigt inte engagerar sig för strävandena inom sina fackförbund och om deras uppväxande nämnder inte integreras i det fackliga maskineriet finns det inget hopp om att vinna det allmänna samtycke som löne- och arbetarpolitiken när allt kommer omkring måste bygga på. Och utan en sådan politik finns det inte stor chans att rädda den bräckliga balans som har uppnåtts efter andra världskriget. Rustningsekonomin håller på att skapa nya faktorer som hotar stabiliteten och som ökar trycket på det rådande samhällssystemet, och samhället svarar med att öka centraliseringen. Denna utveckling gör att arbetarna håller på att förlora sina traditionella anledningar att visa sig återhållsamma. På så sätt skapas förutsättningarna för en situation då de splittrade reformanhängarna åter sluter sig samman till en massrörelse — en massrörelse som skulle kunna få en revolutionär målsättning.

Bibliografi

ABC of the TUC, London: Trades Union Congress, 1966.

Allen, Victor L.; *Trade Unions and the Government*, London etc.: Longmans, 1960.

American Economic Review, Journal of the American Economic Association.

Arbeitshefte, Sozialwissenschaftliche Vereinigung Duisburg eV, Duisburg.

Bagehot, Walter; *The English Constitution* (1867), med en inledning av R. H. S. Crossman, London: Fontana Library, 1963.

Baran, Paul A., and Sweezy, Paul M.; *Monopoly Capital*, New York and London: Monthly Review Press, 1966.

Monopolkapitalet, Tema-Teori, Rabén & Sjögren 1970.

Basso, Lelio; 'The Italian Left', *Socialist Register* 1966.

Basso, Lelio; 'A New Socialist Party', *International Socialist Journal*, april 1964.

Basso, Lelio; 'Old Contradictions and New Problems', *International Socialist Journal*, juli 1966.

Beckerman, W., and Associates; *The British Economy in 1975*, Cambridge University Press/National Institute of Economic and Social Research, 1965.

Belleville, Pierre; 'Die gegenwärtige Lage und die Probleme der französischen Gewerkschaftsbewegung', *Arbeitshefte*, 1 juli 1963.

British Journal of Industrial Relations, London: London School of Economics.

Blondel, Jean; *Voters, Parties and Leaders*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1965.

- Bortkiewicz, Ladislaus von; 'On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of Capital', in Sweezy (red.), *Eugen von Böhm-Bawerk*, etc.
- Bosquet, Michel; 'Aspects of Italian Communism', *Socialist Register* 1964.
- Brady, Robert; *Crisis in Britain*, London: Cambridge University Press, 1950.
- Bulletin of the Institute of Statistics*, Oxford.
- Burchardt, F. A.; 'Output and Employment Policy', *Bulletin of the Institute of Statistics*, Oxford, January 1942 (reprinted in UOIS, Studies in War Economics).
- Butler, David E.; *The British General Election of 1951*, London: Macmillan 1952.
- Butler, David E. och King, Anthony; *The British General Election of 1964*, London: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1965.
- Butler, David E. och King, Anthony; *The British General Election of 1966*, London: Macmillan, 1966.
- Butler, David E. och Rose, Richard; *The British General Election of 1959*, London: Macmillan, 1960.
- Carter, C. F. och Williams, B. R.; *Investment in Innovation*, London: Oxford University Press, 1958.
- Central Statistical Office; *Economic Trends*, London: HMSO; monthly.
- Clegg, H. A., Killick, A. J. och Adams, Rex; *Trade Union Officers*, Oxford: Basil Blackwell, 1961.
- Cliff, T. och Barker, C.; *Incomes Policy Legislation and Shop Stewards*, London: London Industrial Shop Stewards' Defence Committee, n.d. [1966].
- Committee of Public Accounts*; Second Report 1966-1967, London: HMSO, 1966 (HC 158) .
- Committee on the Working of the Monetary System*; Report, London: HMSO, 1959 (Cmnd 827) .
- Corina, John; 'Labour and Incomes Policy', *New Society*, 19 November 1964.
- Crosland, C. A. R.; *The Future of Socialism*, London: Jonathan Cape, 1956.
- Dow, J. C. R.; *The Management of the British Economy 1945-1960*, Cambridge: Cambridge University Press/National Institute of Economic and Social Research, 1964.
- Dowse, Robert; 'Trade Union MPs in Opposition', *Trade Union Affairs*, Summer 1964.
- Economic Trends*; London: HMSO for the Central Statistical Office, monthly.
- Economist, The*; London, weekly.
- Economist Intelligence Unit, The; *The Economic Effects of Disarmament*, London: EIU; Toronto: University of Toronto Press, 1963.
- Fellner, William; *Competition Among the Few*, New York: Alfred A. Knopf, 1949.
- Fellner, William; Gilbert, Milton; Hansen, Bent; Kahn, Richard; Lutz, Friedrich; de Wolff, Pieter; *The Problem of Rising Prices*, Paris: Organization for European Economic Cooperation, 1961.
- Feuersenger, Marianne (ed.); *Gibt es noch ein Proletariat?*, Frankfurt/Main: Europäische Verlagsanstalt, 1962.

- Foa, Vittorio; 'Incomes Policy: A Crucial Problem for the Unions', *International Socialist Journal*, juni 1964. Friedeberg, L. von; 'Betriebsräte und Vertrauensleute sollen sich ergänzen', *Arbeitshefte*, juli 1964.
- Gaitskell, Hugh; *Recent Developments in British Socialist Thinking*, London: Cooperative Union: n.d. [1956].
- Gaitskell, Hugh; *Socialism and Nationalization*, London: Fabian Society, 1955.
- Galbraith, John Kenneth; *The Affluent Society*, (1958), Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1962.
- Galbraith, John Kenneth; *American Capitalism, The Concept of Countervailing Power*, (1952), second revised edition, Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1963.
- Galbraith, John Kenneth; 'The New Industrial State', 1966 BBC Reith Lectures, *The Listener*, 17 November-22 December 1966.
- Galbraith, John Kenneth; *The New Industrial State*, London: Hamish Hamilton, 1967.
- Gilbert, Milton; 'The Postwar Business Cycle in Western Europe', *American Economic Review*, May 1962 (Papers and Proceedings of the 74th Annual Meeting of the American Economic Association, New York, NY, 27-9 December 1961).
- Gückelhorn, H.; *Höhere Löhne, Wohltat oder Plage?*, Stuttgart 1958.
- Harris, Nigel; 'The Decline of Welfare', *International Socialism*, Winter 1961.
- Harris, Ralph och Seldon, Arthur; *Choice in Welfare 1965*, London: Institute of Economic Affairs Ltd., 1965.
- Harrison, Martin; *Trade Unions and the Labour Party Since 1945*, London: George Allen & Unwin, 1960.
- Hughes, John; 'British Trade Unionism in the Sixties', *Socialist Register* 1966. *International Financial News Service*; Washington, DC, weekly.
- International Labour Office; *The Cost of Social Security 1958-1960*, Geneva, 1964.
- International Labour Office; *Labour Costs in European Industry*, Geneva: ILO Studies and Reports, New Series No. 52, 1959.
- International Socialism*; London, kvartalstidskrift.
- International Socialist Journal*; Rome, tidskrift.
- Joint Trade Union Advisory Committee to the OECD, *Some Joint Trade Union Advisory Committee Comments on the Report of the Group of Experts on the Problem of Rising Prices*, nytryckt i *Trade Union Affairs*, höst/vinter 1961.
- Kirchheimer, Otto; 'West German Trade Unions: Their Domestic and Foreign Policies' Hans Speier och W. Phillips Davidson (red.) .
- Kuznets, Simon; *Postwar Economic Growth*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964.
- Labour Party, *Annual Reports*.
- Labour Party, *Industry and Society*, London, 1957.
- Lerner, Shirley W. och Bescoby, John; 'Shop Steward Combine Committees in the British

- Engineering Industry', *British Journal of Industrial Relations*, juli 1966.
- Liebman, Marcel; 'The Crisis of Belgian Social Democracy', *Socialist Register* 1966.
Listener, The; London, veckotidskrift.
- Lloyds Bank Review*; London, kvartalstidskrift.
- Lockwood, David och Goldthorpe, John H.; 'Affluence and the British Class Structure', *Sociological Review*, juli 1963.
- McCarthy, W. E. J.; *The Role of Shop Stewards in British Industrial Relations*, Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations, Research Papers I, London: HMSO, 1966.
- Maddison, Angus; *Economic Growth in the West*, New York: The Twentieth Century Fund; London: George Allen & Unwin, 1964.
- Maddison, Angus; 'How Fast Can Britain Grow?', *Lloyds Bank Review*, januari 1966.
- Marsh, A. I.; *Industrial Relations in Engineering*, Oxford: Pergamon Press, 1965.
- Marsh, A. I. och Coker, E. E.; 'Shop Steward Organization in the Engineering Industry', *British Journal of Industrial Relations*, juni 1963.
- Marsh, A. I. och Jones, R. S.; 'Engineering Procedure and Central Conference at York in 1959: a Factual Analysis', *British Journal of Industrial Relations*, juli 1964.
- Miliband, Ralph; *Parliamentary Socialism*, London: Merlin Press, 1964.
- Milne, R. S. och Mackenzie, H. C.; *Marginal Seat, 1955, a study of voting behaviour in the constituency of Bristol North East in the general election of 1955*, London: Hansard Society for Parliamentary Government, 1958.
- Ministry of Labour Gazette*, London, månadstidskrift.
- Nagy, Balázs; *La Formation du Conseil Central Ouvrier de Budapest en 1956*, Bruxelles: Institut Imre Nagy de Sciences Politiques, 1961.
- National Board for Prices and Incomes; *Pay and Conditions of Service of British Railways Staff*, London: HMSO, 1966 (Cmnd 2873).
- National Bureau of Economic Research; *The Rate and Direction of Inventive Activity: Economic and Social Factors*. A conference of the Universities—National Bureau Committee for Economic Research and the Committee on Economic Growth of the Social Science Research Council, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962.
- National Institute Economic Review*; London, kvartalstidskrift.
- The National Plan*; London: HMSO, 1965 (Cmnd 2764).
- New Left Review*; London, tidskrift.
- New Society*; London, veckotidskrift.
- Nicholson, R. J.; 'The Distribution of Personal Income', *Lloyds Bank Review*, januari 1967.
- OECD; *Government and Technical Innovation*, Paris, 1966.
- OECD; *Policies for Price Stability*, Paris, 1962.
- OECD; *The Problems of Profits and Other Non-Wage Incomes*, Second Report on Policies for Price Stability, by Working Party No. 4, Economic Policy Committee, Paris, February 1964,

- reproduced in large part in Trade Union Affairs, sommaren 1964.
- Oertzen, Peter von; *Betriebsräte in der Novemberrevolution*, Düsseldorf: Droste Verlag, 1963.
- Oertzen, Peter von; 'Wo steht der DGB?', *Arbeitshefte*, 20 februari 1964.
- Oulès, Firmin; *Economic Planning and Democracy*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1966.
- Pribičević, Branko; *The Shop Stewards' Movement and Workers' Control*, Oxford: Blackwell, 1959.
- Public Expenditure in 1963-4 and 1967-8*, London: HMSO, 1963 (Cmnd 2235).
- Reddaway, W. B.; 'Rising Prices for Ever?', *Lloyds Bank Review*, juli 1966.
- Reid, G. L. och Robertson, D. J. (red.); *Fringe Benefits, Labour Costs and Social Security*, London: George Allen & Unwin, 1965.
- Risse, Heinz Theo; 'Abhängigkeit und Freiheit', in Marianne Feuersenger (red.) .
- Roberts, Benjamin Charles; *Trade Union Government and Administration in Great Britain*, London: London School of Economics, 1956.
- Ross, Arthur M. och Hartman, Paul T.; *Changing Patterns of Industrial Conflict*, New York, London: John Wiley & Sons, 1960.
- Rowthorne, Bob; 'The Trap of an Incomes Policy', *New Left Review*, november—december 1965.
- Schweitzer, Pierre-Paul; 'International Aspects of the Full Employment Economy', *International Financial News Service*, 20 maj 1966.
- Seldon, Arthur; 'Which way to Welfare?', *Lloyds Bank Review*, oktober 1966.
- Shonfield, Andrew; *Modern Capitalism; The Changing Balance of Public and Private Power*, London: Oxford University Press for The Royal Institute of International Affairs, 1965.
- 'Social Security in Britain and Certain Other Countries', *National Institute Economic Review* No. 33, augusti 1965. *Socialist Commentary*; London, månadstidskrift.
- Socialist Register*; London: The Merlin Press, årsskrift från 1964.
- Socialist Union; Twentieth Century Socialism*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1956.
- Sociological Review*; University of Keele, Staffs., kvartalstidskrift.
- Speier, Hans och Davison, W. Phillips (red.); *West German Leaderships and Foreign Policy*, Evanston, Ill.: Row, Peterson & Co., 1957.
- Sraffa, Piero; *The Production of Commodities by means of Commodities*, Cambridge University Press, 1956.
- Strachey, John; *Contemporary Capitalism*, London: Victor Gollancz, 1956.
- Sturmthal, Adolf; *Workers' Councils*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964.
- Sweezy, Paul M. (red.); *Eugen von Böhm-Bawerk's 'Karl Marx and the Close of his System and Rudolf Hilferding's 'Böhm-Bawerk's Criticism of Marx'*. New York: Augustus M. Kelly, 1949.
- Tribune*; London, veckotidskrift.
- Trade Union Affairs*; London, occasional (sex nummer, vintern 1960—sommaren 1964) .
- Trades Union Congress; *Trade Unionism, The evidence of the Trade Union Congress to the*

- Royal Commission on Trade Unions and Employers' Association*, London: TUC, november 1966.
- TUC Reports, *Report of Proceedings at the Trades Union Congress*, årsskrift.
- Turner, H. A.; *The Trend of Strikes*, Leeds: Leeds University Press, 1963.
- Turner, H. A. och Zoeteweyj, H.; *Prices, Wages and Incomes Policies in Industrialized Market Economies*, Geneva: International Labour Office, 1966.
- United Nations, *Economic and Social Consequences of Disarmament*, New York, 1962.
- University of Oxford Institute of Statistics, *Studies in War Economics*, Oxford: Basil Blackwell, 1947.
- US Senate Subcommittee on Employment and Manpower, *Full Employment; Proposals for a Comprehensive Employment and Manpower Policy in the US*, Washington, DC, 1963.
- Vester, Michael; 'SPD und Arbeitnehmerpolitik—Zum Dortmunder Parteitag der SPD', *Arbeitshefte*, 15 juli 1966. Vincent, Jean-Marie; 'Blick auf die italienischen Gewerkschaften', *Arbeitshefte*, 1 juli 1963.
- Wedderburn, K. W.; *The Worker and the Law*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1965.
- Week, The*; London, veckotidskrift.
- Weir, Stanley; *A New Era of Labour Revolt, On the Job vs Official Unions*, Berkeley, Calif.: Independent Socialist Club, 1966 (stencil).